Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
апрель
6
пятница
№ 80 (14280)
1925 чылда
үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

ПЕРСПЕКТИВАНЫ ШЫН, ӨЙ-ШААНДА ТОДАРАДЫП, ШИИТПИРЛЭЭР

Дүүн Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг конференция ажыттынган. Ону ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбыры, ол салбырның Тывада комплекстиг килдизи, СЭКП Тыва обкому, республиканың Министрлер Чөвүлели организастап эрттирип турар. Хуралды СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** ажыткан.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының дугайында илеткелди партия обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** кылган.

Чөвүлел хуралга оон аңгыда, Сибирьниң даг-тывыш комплекстериниң хөгжүлдези болгаш оларның минерал-чиг эт баазазының дугайында ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Геология болгаш геофизика институдунуң руда килдизиниң эргелекчизи **Э. Г. Дистановтуң**, Сибирьниң чиг эт угланыышкынныг база агаар-бойдузу берге байдалдыг девискээрлерин бот-башкарылга болгаш бот-акшаланыышкынче шилчидериниң дугайында ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Үлетпүр бүдүрүлге экономиказының база организация институдунуң директорунуң оралакчызы, экономика эртемнериниң кандидады **В. Е. Селиверстовтуң**, республиканың улус ажыл-агыйының адырларында ниитилел бүдүрүлгезиниң ажыктыын бедидер талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Күрплан даргазы **Д. С. Монгуштуң**, республиканың бүдүрүкчү күштерин хөгжүдеринге эртемниң ролюн бедидериниң дугайында ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директору, геология-минералогия эртемнериниң доктору **В. И. Лебедевтиң**, республиканың бүдүрүкчү күштерин улам хөгжүдериниң үезинде долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының болгаш ону экижидериниң талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы **М. Е. Абрамовтуң**, республиканың күш-ажылчы курлавырларын хевирлээр болгаш чөптүг ажыглаарының талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **К. А. Маспык-оолдуң** илеткелдерин чугаалажкан.

Ооң соонда республиканың бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының даштыкы экономиктиг харылзааларын хөгжүдериниң перспективазының дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. А. Парунин**, республикада инвестиция чорудуушкунун чурумчударының айтырыгларының дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. П. Болбат**, Тыва АССР-де улус өөредилгезин хөгжүдериниң айтырыгларының дугайында республиканың улус өөредилге министри **Н. С. Конгар** олар дыңнадыглар кылган. Респотребсоюз баштаар чериниң даргазы **Х. Д. Монгуш**, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инженери **Д. М. Свавильный**, Тывада комплекстиг килдистиң эртем ажылдакчызы, география эртемнериниң кандидады **К. О. Шактаржык**, Нефтепродуктулар хандырылгазының талазы-биле Тываның бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору **Н. Ф. Ситников** олар хуралга санал бергеннер.

Чөвүлел хуралда СЭКП райкомнарының бирги секретарьлары, райкүүском даргалары, республиканың чамдык министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары, Новосибирскиден эртемденнер киржип турар.

Хурал ажылын бөгүн уламчылаар.

2005 ЧЫЛГА ЧЕДИР РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

Эртем-практиктиг чөвүлел хуралга СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг чөвүлел хуралды чуртка бөдүүн эвес байдалдың үезинде эрттирип турар-дыр бис. Бистиң чуртувус чаартылгаларның оруу-биле берге, чөрүлдээлиг байдалдарда бурунгаарлап орар.

Ниитилелди, партияны, ооң ажыл-чорудулгазын эде тургузарының ажылдары СЭКП ТК-ның февраль болгаш март (1990 ч.) Пленумнарының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң шиитпирлеринге чагырткан болгай.

Амгы үеде эң-не кол чүве болза, практиктиг ажыл-херектерни боттандырары, тодаргай сорулгаларны шиитпирлээрин бурунгаарладыры, ажылдың участок бүрүзүнге боттуг түңнелдерни хандырары, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаары, кижилерниң бүзүреддиг болур чоруун хандырары, оларны тургузукчу ажыл-херектерже сырый каттыштырары болгаш углап-баштаары боор турар.

Эртем-практиктиг конференцияларны болгаш чөвүлел хуралдарны эрттирери дээрге республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарын ажылдап кылырынга, үндезилээринге болгаш шилип алырынга, партияның болгаш күрүнениң үстүкү органнарынга чугула айтырыгларны тургузарынга чугула ужур-дузалыг боор турар. Мооң мурнунда чылдарда ындыг-даа турган. Конференцияларның болгаш чөвүлел хуралдарның ажылдап кылган сүмелеринге үндезилээш, СЭКП Төп Комитеди, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели 1961, 1967, 1976 болгаш 1985 чылдарда Тыва дугайында доктаалдарны хүлээп алган, оларны боттандырарының ачызында экономиканың болгаш культураның [illegible] бедидер аргалы берген.

«Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1985 чылдың апрельде хүлээп алган доктаалының ужур-дузазын бөгүн үнелеп көрбес аргавыс чок. Бо доктаалды боттандырганының ачызында экономиканың болгаш социал таланың хөгжүлдези шапкыны-биле бурунгаарлаан.

Республиканың экономиказы аграр-индустриалдыг хөй адырлыг угланыышкынныг болбушаан, чурттуң чаңгыс аай улус ажыл-агый комплекизиниң чарылбас кезээ боор хөгжүп турар. Бөгүн ында социал-экономиктиг болгаш кадр күчүзү эвээш эвес.

Амгы үеде экономиканы структура талазы-биле эде тургузарынче, ону социал эде углап-шиглээринче угланган хемчеглерни боттандырып турар. Ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларын нептередип турар. Бүдүрүлге хемчээли өзүп, продукцияның бот-үнезин чиигедип, хөй-хөй бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның саң-хөө байдалын быжыглап турар. Фонд эгидилгезин улгаттырарының чижектери көстүп келген. Бо беш чылдың 4 чылдарында бүгү адырларның бүдүрүлгелерин чаартырынга болгаш техниктиг эде дериириnге 156,3 миллион рубльдиң капитал салыышкыннарын ажыглаан, бо дээрге бүгү он бирги беш чылдаазындан дыка хөй боор турар.

1985 чылга деңнээрге, 1989 чылда үлетпүр продукциязын бүдүрери 29 хуу өскен. Продукция өзүлдезиниң чылда ортумак темпизи эрткен беш чылга бодаарга, 2,2 катап бедик болган.

Көдээ ажыл-агыйда шынар талазы-биле чамдык өскерилгелер болган. Он бирги беш чылдың ол-ла үезиниң чылда ортумак деңнелинге бодаарга, дөрт чыл иштинде көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязының чылда ортумак хемчээли 16 хуу өскен-дир. Бо чорук кижи санынга онаалтыр аъш-чем продуктуларын хереглээрин элээн өстүрер аргалы берген.

Капитал тудугда бурунгаарлаашкын бар. Дөрт чыл дургузунда эрткен беш чылдың чогуур деңнелинден 1,7 катап хөй азы 879 миллион рубльдиң капитал салыышкынын шиңгээдип алган. Улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында эки чүүлдер бар. Ажылчы чоннарның материалдыг чаагай чоруу экижип турар. 1985 чылдың деңнелинге бодаарга, 1989 чылда ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ортумак шалыңы 45 рубльге өскен азы 226 рубль болган. Ол-ла үениң дургузунда кижи бүрүзүнге онаалтыр ортумак акша орулгазы 67,6 хуу өскен.

Ынчалза-даа ниитизи-биле республика экономиказында, ооң социал талазында кызы черлер, шыңгыы айтырыглар болгаш четпестер ам-даа бар боор турар. Бүдүрүлгелерде болгаш каттыжыышкыннарда ажыл-агыйның чаа механизмин, хөгжүлдениң шапкын факторларын оожум нептередип, курлавырларны чедир ажыглавайн турар.

Республиканың улус ажыл-агыйының улам ындайгы хөгжүлдезиниң айтырыгларын өөренип көрүп база анализтеп, ооң кол угланыышкыннарын тодарадып тура, бистер чүнүң-даа мурнунда, национал айтырыг талазы-биле СЭКП-ниң Платформазынга дүүштүр бодувустуң иштики хереглелдеривисти, чоннуң хереглелдерин хандырары-биле республикага берген эргелерни эки ажыглаарын барымдаалап турар бис.

Маңаа дүүштүр чүл дизе, республиканың девискээр аайы-биле бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын концепциязын ажылдап кылырын дүрген доозары чугула сорулга боор турар. Бодун хандыртынарынче республиканы дүрген болгаш долу киирериниң дугайында чугаа болбайн турар болгаш болбас ужурлуг, чүге дизе, ындыг аргалар бисте чок. Ындыг арга ам-даа үр үеде тывылбас. Бистиң республикавыс чоокку келир үеде күрүне дузаламчызы чокка сайзырап албас. Бис ол дугайын СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунга ажыы-биле чугаалаан бис. Ынчалза-даа бис курлавырларны болгаш күрүне дотацияларын кызырарының оруктарын дилээр, камныг чурттаарынга өөренир, тур[illegible]

Одалга-энергетика айтырыгларындан эгелеп көрейн. Чүнүң-даа мурнунда улус ажыл-агый адырларын электри энергиязы-биле хандырарының айтырыглары. Мында ажыл-херектиң байдалы сөөлгү үеде нарыыдаан. Амгы үеде республика чылда бир миллиард квт. шак хире электри энергиязын ажыглап турар, а бисте ажылдап турар электри станциялары ооң чүгле тостуң бир кезиин бүдүрүп турар.

Энергетика күчүлерин болгаш электри дамчыдар шугумнар тударын хөгжүдер талазы-биле чамдык чугула шиитпирлерни ажылдап кылыр болгаш херек кырынга боттандырар талазы-биле чыдып каап турарывысты бөгүн чугаалаар ужурга таваржып турар бис. Чогуур санаашкыннарны ёзугаар алырга, республиканы хандырып турар электри дамчыдар 220 кв. күчүлүг ийи шугумнарның ток эрттирер аргазы 1994 чылда дооступ дей берген. Баш удур санаашкыннар ёзугаар ап көөрге, электриге хереглел XIII беш чылда 1,5 катаптан эвээш эвеске өзер. Ынчангаш 1995 чылга чедир Абаза — Ак-Довурак аразының 220 кв. ток дамчыдар ийиги шугумун ажыглалга киирер дугайында айтырыг тургустунуп келген. Оон аңгыда, ниити күчүзү 48 муң квт. дөрт турбогенераторну Кызылдың электри станциязынга немей тудуп, ажыглалга киирер апаар. 2000 чылга чедир энергетика сорулгаларын шиитпирлээриниң эң-не үндезинниг аргазы болза, чылыг-биле ажылдаар 400 муң квт. күчүлүг электри станциязын тудары болур. Бо айтырыгларны тодарадырынга болгаш шиитпирлээринге ССРЭ-ниң Күрпланының, РСФСР-ниң Күрпланының, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ССРЭ-ниң Энергетика министерствозунуң дузазы биске херек боор турар.

Бистиң бодалывыс ёзугаар алырга, ам ажылдап турар энергия системаларындан [illegible] ажыглаар талазы-биле Казах болгаш Кыргыс республикаларның дуржулгазын ажыглаарын кичээнгейге алыры база чугула. Ынчангаш комплекстиг килдис ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының аэродинамика институду-биле кады энергияның чаңчыл боор нептеревээн хевирлерин калбаа-биле ажыглаар арганы өөренип көөр болгаш Агроүлетпүрэвилел болгаш өске-даа ведомстволар-биле кады ону боттандырарының хемчеглерин алыры чугула боор турар.

Чылыг энергетиказының айтырыглары. Бисте хөмүр-даш бар, ооң курлавырлары эвээш эвес. Кол-ла айтырыг — чылыг-энергетика болгаш одалга котёлдарын чылыг дамчыдыкчылары, инженер тудуглар-биле кады тудары болгаш ажыглалга киирери.

Биске Кызылдың төп электри станциязының чылыг дамчыдар күчүзүн улгаттырары чугула боор турар. 1986—1989 чылдарда бирээзи-ле шакта 75 тонна бус бээр үш агрегатты ажыглалга немей киирген, оларның күчүзүн шакта 296 тонна бус бээринге чедирген. Бо чорук ажыглалга киирип турар бүдүрүлге күчүлерин, чуртталга бажыңнарын болгаш социал-культура амыдырал объектилерин чүгле чылыг-биле хандырар арганы берген эвес, харын 57 одалга черлерин хаар арганы берген. Амгы үеде бо электри станциязында чоокку ийи чылда чылыг курлавыры бээр арга бар. Ынчалза-даа ук электри станциязын мооң соңгаар хөгжүдер ажыл кошкак чоруп турар. Төлевилел ажылдарының чыдып каап, акшаландырыышкынның болгаш материал-техниктиг курлавырларның чок боор турарындан ажыл саадап турар. Шакта 160 тонна бус бээр күчүлүг № 15 котелду 1993 чылда ажыглалга киирер талазы-биле боттуг базымнарны соңгаарладыышкын чокка боттандырары чугула. [illegible] 1995 чылдан соңгаар үеде чылыг энергиязының улам бурунгаар хөгжүлдези ийи разрезте хөмүр-даш тывыжын көвүдедиринден улуу-биле хамааржыр апаар. Чамдык айларда бо хүнде безин хереглекчилерге хөмүр-дашты казып, чүдүрүп бээриниң планы аажок бергедеп турар. Хөмүр-даш разрезтерин шапкын темп-биле эде кылыр херек. Чурттуң өске девискээрлеринче хөмүр-дашты үндүр сөөртүр апаары-биле, ону республиканың иштинге көвүдээри-биле холбаштыр Улуг-Хем бассейнинде хөмүр-даштың хөй хемчээлдии-биле шиңгээдип алырынга белеткелди дүргедедири эргежок чугула. Ол айтырыгны үндезини-биле өөренип көөр херек.

Бистиң хөмүр-дажывысты одап турда, оон хөй хөө үнери-биле онза ылгалып турар. Ол чорук агаар-бойдуска берге байдалды тургузуп турар. Хоорайларның болгаш суурларның девискээрлеринде агаар бассейнин чогумчалыг болдурар дээш маңаа кандыг угланыышкынныг ажылдарны кылыр ужурлугул?

Бо айтырыгны шиитпирлээриниң бир кол хевири — ТЭЦ-терниң котелдарынга одаары-биле генератор газын алыр сорулга-биле хөмүр-дашты улуг температурага болбаазырадыры, а ол ышкаш одаарга ышталбас кылдыр ону брикеттээри болур. Шак бо айтырыгны өөренип көргеш, шиитпирлээринге Тываның комплекстиг килдизинге ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының дуржулгалыг адырларының — химияның болгаш химиктиг технология институдунуң, Кадыг чүүлдер химиязының институдунуң болгаш өске-даа чамдык академиктиг база адырлар институттарының дузазы херек.

Бо талазы-биле ажылды дүргедедири-биле ышталбас одаар чүүлдү болбаазырадып аптар кылдыр боттарының ындыг технологиязын [illegible]

(Төнчүзү 2-ги арында).

Эртем-практиктиг чөвүлел хуралдың киржикчилери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

СЭКП ТК-ГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

Латвияның Компартиязының ТК-зының бюро кежигүннери-биле болгаш кежигүнүнге кандидаттар-биле СЭКП ТК-ның секретарьларының ужуражыышкыны апрель 4-те болган. Республиканың Компартиязының ам болур XXV съездизи-биле холбашкан айтырыгларны ужуражыышкын үезинде чугаалажып көрген.

Латвия ССР-де байдал нарын болгаш чөрүлдээлиг болуп артып турар, мөөңнелген айтырыгларны шиитпирлээриниң аргазының берге дилээшкиннери чоруттунуп турар дээрзин санал-оналдарның ажыт-чажыт чок солчуушкунунуң үезинде демдеглээн. Ооң-биле холбаштыр, ылаңгыя Латвияның бот-догуннаашкынының быжыглаарының болгаш ниитилел-политиктиг амыдыралга Компартияның ролюн бедидериниң айтырыглары чиди-биле тургустунуп турар.

Латвияның Компартиязының XXV съездизиниң кол сорулгазы — ажылдаарының чогумчалыг программазын ажылдап кылыры, аңаа үндезилээш, республиканың, ооң чонунуң салым-чолун ёзулуг үнелеп турар бүгү күштерниң чаңгыс эвин болгаш сырый каттыжыышкынын чедип алыры болур деп, ужуражыышкынның киржикчилери онзалап демдеглээн.

М. С. Горбачев ужуражыышкынга чүве чугаалаан.

(СЭТА).

СЭКП КЫЗЫЛ ХООРКОМУНУҢ ПЛЕНУМУ

СЭКП Кызыл хооркомунуң ээлчеглиг пленумунга партияның XXVIII съездизинге баар делегаттың кандидадын депшидериниң болгаш соңгуурунуң чурумунуң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле дыңнадыгны партия хооркомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи Н. Т. Баскакова кылган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге баар делегаттың депшидилгезин болгаш соңгулдазын партияның чаңгыс мандаттыг округунуң аайы-биле Кызылдың партия эге организацияларынга чорударын дыңнаткан. Партия эге организациязы бүрүзү альтернативтиг үндезинге съезд баар делегаттың кандидадын соңгуур. Делегаттың кандидадынга эңне төлептиг коммунист бүрүзүн депшидип база соңгуп болур. Партия эге организациязының отчёдунга коммунистерниң хөй кезии депшиткен кандидат дээш бадылаашкынын берген болза, ынчан соңгулданың документилерин СЭКП-ниң XXVIII съездизинге баар делегатты соңгуур талазы-биле хоорайның округ соңгулда комиссиязынче киирер. Партия эге организацияларынга эрткен соңгулдаларның түңнелин орта үндүрер. Ооң соонда улус ажыл-агыйының адырларының аайы-биле партия организацияларының соңгулда мурнунуң хуралдарын эрттиргеш, орта делегаттарның кандидаттарын чугаалажыр. Аңаа деткимчени алган съездиниң делегадының кандидаттарын бадылаашкынга киирерин саналдап турар.

Хоорайның партия организациязының учёдунда СЭКП кежигүннериниң чартык кезиинден хөйү соңгулдаларга киришкенде чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң аайы-биле соңгулда болган деп санаар. Делегаттың кандидаттарының чаңгызы-даа соңгулдага киришкеннериниң чартык кезииниң хөйүнүң бадылаашкынын албаан тавырылгада, аңаа эң хөй бадылаашкынны алган ийи кандидаттың дагын бадылаашкынын неделя дургузунда катап чорудар.

Кызылдың соңгулда округундан соңгуткан делегатты партияның область конференциязынга соңгувас, делегаттарның ниити санынга кирер.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат соңгуурунуң чурумунуң дугайында доктаалды пленум хүлээп алган. Ол ышкаш СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат соңгуур талазы-биле округтуң соңгулда комиссиязының составын бадылаан. Съездиниң делегадының кандидаттарын депшидериниң, соңгулда мурнунуң хуралдарын эрттирериниң бадылаашкын хүнүн тодарадырын округ комиссиязынга дааскан.

ДЕПУТАТТАР ХУРАЛДААН

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга Кызыл хоорайдан-даа, районнардан-даа соңгуткан, Кызылда чурттап турар бөлүк депутаттарның хуралы Советтер бажыңынга болган. Ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар ажыткан болгаш соңгуткан депутаттарга байыр чедирген. Бо чылдагы соңгулдалар калбак демократияның, ажыкчарлыг чоруктуң, ылаптыг шилилгениң байдалдарында эрткен дээрзин демдеглээн. Дыка хөй округтарга альтернативтиг кандидаттар турган, тииледгени эң хүндүткелдиг, бүзүреддиг кижилер чаалап алган.

Хуралга дараазында айтырыгларны чугаалажып көөр кылдыр депутаттарга саналдаан: Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязының хүн айтырыының дугайында; Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хуралдарының Түр регламентизиниң дугайында; Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының дугайында; сессияга белеткел чорудар оргкомитет тургузар дугайында.

Хуралга санал берген депутаттар чедиги чыыштың бирги сессиязының болуруның бүдүүзүнде Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуттурган бүгү кижилерни чыггаш, үстүнде айтырыгларны оларның киржилгези-биле шиитпирлээри чугула деп саналдааннар.

Ук саналды хөй улаа сайгарып, хөй янзы аргаларны дилеп келген соонда, санал хүлээп алдынган. Сессия бетинде бүгү депутаттарны чыырга ажыктыг бе дээн чигзиниишкиннер тургулаан. Херектиң ужуру ооң ажыктыг, ажыктыг эвезинде эвес, а айтырыгны ылап шиитпирлеп алыры, ажык-чарлыг чорук дээрзи демдеглеттинген. Ынчангаш, апрель 9-та Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуткан бүгү депутаттарны чыып, сессияга белеткел ажылын чорудар организастыг комитетти аңаа тургузар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Тургустунган организастыг комитет сессияга белеткел ажылдарын кылыр, оларның иштинде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының, ооң оралакчыларының, республиканың чазаазының даргазының, ооң оралакчыларының, кежигүннериниң кандидатураларын баш удур чугаалажып көөр.

(Бистиң корр.).

ЧЕТЧЕЛЕП КЫЛГАН

Совхозтуң Алдыы, Үстүү Балыктыгларда малчыннар бригадаларының төптеринде кызыл-булуңнарының септелгезиниң, дериг-херекселдериниң четпезиниң дугайында «Шын» солунга шүгүмчүлеп бижээн.

Ол четпестерни эдериниң хемчеглерин «Тере-Хөл» совхозтуң партному алган. Алдыы, Үстүү Балыктыгларда кызыл-булуңнарны септээн, соңгаларын шилдээн, сандайларын четчелээн, дериг каастаан. Совхоз директору С. Д. Седен-оол кызыл-булуңнарны септээринге, дериг-херекселдерин четчелээринге идепкейлиг киришкен. Кунгуртугнуң Культура бажыңының, уругларның музыка школазының коллективтери бо ажылга боттарының дузазын чедирип, чоннга талантызын бараалгаткан.

Андрей БЕГЗИ.
Совхозта партком секретары.

2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннары

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Хөмүр-дашты келир үеде узун хуусаалыг ажыглаарда, ону бүрүнү-биле газче шилчидип алыр ужурлуг бис. Улуг-Хем бассейниниң хөмүр-дажын комплекстиг эде болбаазырадырының талазы-биле тускай программаны чогаадып кылырының айтырыгларының талазы-биле ССРЭ-ниң Курпланындан, ССРЭ-ниң Хөмүр-даш үлетпүр министерствозундан база ССРЭ-ниң Энергетика министерствозундан, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының президиумундан, ССРЭ-ниң Эртем болгаш техника талазы-биле күрүкомитединден дуза дилээри, эртем-шинчилел база шенелде конструктор ажылдарының хамык-ла комплекизин чорудары-биле XIII беш чылда эргежок чугула акша-хөреңгини үндүрүп бээри болгаш ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының институттарын кириштирери эргежок чугула деп бодай-дыр мен.

Даг-тывыш үлетпүрүн хөгжүдериниң айтырыглары

Хамыктың мурнунда бистиң ийи комбинаттарывысты — «Тыва кобальт» биле «Тыва даг-дүгүн» хөгжүдериниң перспективазының дугайы. Руда тывыжының үнези улам аартап бар чыдар, а ол чорук бүдүрүлгелерниң саң-хөө-экономиктиг байдалдарынга ала-чайгаар-ла уржуктуг болуп, коллективтерниң социал адырларынга салдарлыг бооп турар. Шак мындыг байдалдарда комбинаттарның цехтеринге төнчү барааныг продукцияны бүдүрүп турган, курлавырлар камнап алыр технологияны калбаа-биле ажыглаары бирги чергениң сорулгазы болуп турар.

«Тыва кобальт» комбинатка полиметалл рудаларны бүгү талалыг болбаазырадып кылырын организастаарының күсели-биле 1992 чылдан эгелеп кобальтының арыг дузун бүдүрерин организастаары-биле чергелештир кедизинде барып никель биле честиң металл порошогун бүдүрер, бүдүрүлгениң артынчыларындан элээн хөй санныг мөңгүнүң база висмутту немей алыр арга барын санап көрген. Амгы үеде руданың составында кирип турар чүүлдерниң 20 чедир хуузу ажыглал чок үнүп турар. Шак бо айтырыгны «Гипроникель» институттуң база ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының лабораторияларының эртем шыдалын калбаа-биле ажыглап турган шиитпирлеп болур.

«Тыва даг-дүгү» комбинатта цехтерни техника талазы-биле эде дериири-биле, даг-дүгү бүдүрерин көвүдедири-биле холбаштыр, шифер биле асбокартон кылып үндүрер цехти тудуп эгелээн. Шак ол күчүлерни 1991 чылда ажыглалга киирерин көрген. Даг-дүгү артынчыларындан кылыгларны база тудуг материалдарын бүдүрерин организастаар талазы-биле эртем-шинчилел болгаш шенелде-конструктор ажылдарын «ВНИИпроектасбест» институт дүргедедир, даг-дүгүнүң артынчыларын ажыглап турган, линолиум болгаш өске-даа кылыгларны белеткээр талазы-биле цехтерни тударының техника-экономиктиг санаашкыннарын 1990-1991 чылдарда кылып күүседир ужурлуг.

Чоокку келир үеде даг тывыжының чаа бүдүрүлгелерин тудары көрдүнмейн турарын өөренип көргеш, комбинаттарның ажылдаар аргазын узадыры-биле кобальт-даг-дүгү рудаларының курлавырларын тып көвүдедиринче геологтарның кужениишкиннерин мөөннээр херек. Бо дээрге геология-шинчилел ажылдарын өске угланыышкыннар талазы-биле чорударын оожумнадыр дээни ол эвес-тир. Коргулчунуң, цинктиң, честиң, ховар база өске-даа металлдарның курлавырларын көвүдедириниң айтырыын геологтар холдан салбас, кошкатпас ужурлуг. Чиг эттиң чамдык хевирлеринге база өнүүг металлдарга өртектерниң деңнели өскерилген таарымчалыг байдалдарда, белеткээн курлавырларлыг болгаш бедик ажыктыг технологтуг схемаларлыг болуру дээш, шинчилеп тыптыкан казар байлактарның баазазынга артынчы чок шуут чаа технологияны тып алырынче ам академиктиг болгаш адырларның-даа эртем албан черлери кичээнгейин угландырар ужурлуг.

Алдынның курлавырларын тып көвүдедириниң талазы-биле хемчеглерни боттандырар херек. Ооң тывыжының талазы-биле бүдүрүлгелерни организастаар кылдыр ооң шинчилеттинген четчир саны болгаш бадылаттынган курлавырлары амдызында бисте чок болгай. «Алмаз алдын эвилел»-биле кады ам геология-шинчилел экспедициязы алдын чыдар черлерни дилеп тывар ажылды организастаарын өөренип көрүп турар. Республикага алдынны болбаазырадып турган ювелир кылыгларны бүдүрүп белеткээрин организастаар ынчангаш республиканың орулгазын көвүдедир арга тургустунар.

Ам, эштер, **арга-ыяш курлавырларын комплекстиг ажыглаарының айтырыгларының дугайы.** Республикада чылда ортумаа-биле 530 муң кубометр ыяш аймаан белеткеп турар. Оларның 15 ажыг хуузун дагын ажыглавас болгаш анаа-ла артынчы кылдыр октатпып турар. Бир кубометр ыяш аймаандан продукция кылыры бисте өске девискээрлерге бодаарга, ийи катап эвээш. Ыяш артыышкыннарындан ыяш-дыраңды база ыяш-чоңгу плиталарны болгаш шпоннарны республикага кылып бүдүрерин организастаарынга техника-экономиктиг үндезиннерни белеткеп тургузар дугайында ССРЭ-ниң Ыяш үлетпүр министерствозу база РСФСР-ниң Ыяш ажыл-агый министерствозу-биле дүгүржүлгавысты боттандырар ужурлуг бис.

Ол чорук республикага 18-20 млн. рубль барааныг продукция бүдүрер күчүлүг мебель комбинадын, өске-даа кылыглар бүдүрер цехтерни тудар арганы берип турар.

Бо адырның амгы ажылдап турар бүдүрүлгелерин техника талазы-биле эде дерип чаартыры чаа беш чылда эргежок чугула апарган. Бистиң арга-ыяш курлавырларывыс төнчү чок эвес болгай, ынчангаш ону камгалаар база улам өстүрери-биле ыяшты белеткээриниң база болбаазырадырының эртем-практиктиг системазын чогаадып тургузуп эгелээри, ыяшты кезериниң чыл санында чогумчалыг хемчээлин, ону сөөртүп дажыглаарының болгаш салдадырының оруун база аргаларын тодарадыры эргежок чугула.

Тудуг индустриязының баазазын хөгжүдери, тудуг материалдарын (цемент, силикат-бетон блоктар, тууйбу, керамзит) бүдүрер талазы-биле чаа бүдүрүлгелерни ажыглалга киирери-биле холбаштыр XIV беш чылда-ла ыяшты кезип, болбаазырадырының хемчээлин 20-25 хуу кудуладыр. Чуртталга бажыңнарын, социал адырның объектилерин тударда брус болгаш өске-даа дилиг материалдарын ажыглаарын черле элээн эвээжедир.

Бистиң практиктиг ажылывыстың кол чугула угланыышкыны болза, республикада кылып бүдүрүп турар болгаш бар чиг этти база материалдарны ажыглааш, чиик үлетпүрнү хөгжүдери болур.

Алгы тон фабриказын 1991 чылда ажыглалга киирерин бирги ээлчегде хандырар херек. Ооң күчүзүн шиңгээдип алыры чылда 8-10 миллион рубльдиң барааннарын бүдүрер арганы бээр.

Кызылда дааранылга фабриказының, алгы заводунуң бүдүрүлге шөлдерин продукция бүдүрерин көвүдедир сорулга-биле алгыдары чугула.

Республиканың бодунга дүктү долузу-биле болбаазырадып алырының аргазы бар болу берген. Чаа беш чылда өшкү болгаш хой дүгүн болбаазырадыр база ооң пөс аймаан, дааразан болгаш аргаан кылыгларны бүдүрүп болур бүдүрүлгелерниң комплекизин тудар. Дүктү болбаазырадып болур бүдүрүлгени Шагаан-Арыг хоорайга, бүдүүр цехтиг дүк аргыыр фабриканы, чылда 2 млн. даштыкы трикотаж хеп база 1000 тонна пөс бүдүрер фабриканы Кызыл хоорайга тударының дугайында дүгүржүлга РСФСР-ниң Пөс-таавы үлетпүрүнүң министерствозундан чедип алдынган. Пөс-таавы аймаандан хеп аймаа дааразан район төптеринде 5-6 улуг эвес фабрикаларга чорударын планнап турар, ол дээрге көдээниң чурттакчы чонун ажыл-биле хандырар айтырыгны шиитпирлээринге онза чугула.

Тус чер үлетпүрү улуг келир үелиг. Бо адырның бүдүрүлгелериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар, чаа дериг-херекселди болгаш дээштиг технологияны шиңгээдип алырының, тус черниң чиг эдин, үлетпүрнүң болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң артынчыларын калбаа-биле ажыглаарының аргаларын боттандырар херек. Чаа үлетпүр комбинаттарын болгаш оларның салбырларын районнарга тургузарын, мебель, дааранылга фабрикаларын, улустуң ус-шевер кылыглар фабриказын тударын амыдырал негей берген.

Кызылда машина заводун чоннуң хереглел барааннарын бүдүрер кылдыр эде тургузар.

Республиканың улус ажыл-агыйының кол адыры көдээ ажыл-агый бооп турар. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң специализациязын ханыладыры ону тодаргай байдалдар болгаш ылгалдар барымдаалап зоналар, районнар болгаш аңгы-аңгы ажыл-агыйларга тургузары — бо адырны сайзырадырының кол угланыышкыны.

Агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезиниң айтырыглары бо чылдың март 14-15 хүннеринде Кызылга эрткен РСФСР-ниң Агроүлетпүркомунуң чанында агроүлетпүр комплекизин эртем-биле хандырарының Сибирь зоназының төвүнүң Чөвүлелиниң үнүүшкүннүг хуралынга тода сайгартынган. Он үшкү беш чылда болгаш 2000 чылга чедир республиканың агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезиниң эртем-биле хандырылгазының программазы ажылдап кылдынган болгаш бадылаттынган. Маңаа чамдык кол айтырыгларга доктаап көрейн.

Чурттакчы чонну колдуунда тус чер бүдүрүлгелериниң аъш-чем продуктулары-биле чогумчалыг хандырарының сорулгазы совет болгаш көдээ ажыл-агый органнарының мурнунда салдынып турар. Ону чедип алыр сорулга-биле, чурттакчы чоннуң санының өзүлдезин көрүп, шупту чергениң ажыл-агыйларынга 2000 чылга чедир чылда тарааны — 230-240 муң тоннаны, эътти — 57, сүттү — 97, картофельди — 52, ногаа аймаан — 24 муң тоннаны, чуурганы 1000 млн. борбакты бүдүрерин чедип алыры эргежок чугула.

Көдээ ажыл-агыйның кол культураларының дүжүткүрүн база малдың продуктулуун бедидериниң, мал чемин бүдүрерин көвүдедириниң болгаш шынарын бедидериниң, агроүлетпүрнүң интеграциязын ханыладырының, көдээ ажыл-агый продукциязын долу болбаазырадып алырының тодаргай угланыышкыннары бисте херек. Олар колдуунда бар. Эртем-техниктиг сайзыралдың чедиишкиннерин болгаш мурнакчы аргадуржулганы агроүлетпүр комплекстерин зоналарының аайы-биле шиңгээдип алырынче, мелиорацияны хөгжүдеринче, үрезин болгаш уксаажыдылга ажылын сайзыраңгайжыдарынче, күш-ажылдың мурнакчы аргаларын шиңгээдип алырынче база ооң материалдыг деткимчезинче улуг кичээнгейни салыр ужурлуг бис.

Иштики хереглелдеривисти болгаш девискээрлер арасында ажыл хуваалдазын, одарларның, сиген шөлдериниң долу ажыглалын өөренип көрүп турган, көдээ ажыл-агыйга мал ажылының специализациязын күштелдирерин бодап турар. Ол бодунуң ээлчээнде чер ажылынга мал чемин колдады тарып өстүрериниң, тарааны болгаш мал чемин бүдүрерин көвүдедириниң угланыышкынын бээр.

Хой ажылы мал ажыл-агыйының кол адыры бооп артар. Ону хөгжүдер дээш мал чеми белеткээриниң материал-техниктиг баазазын тургузары чугула. Республиканың мурнуу болгаш барыын районнарынга чер сыттап чаңчыккан бөдүүн дүктүг тыва хойларны азырап өстүрер. Төп зонага нарын дүктүг хойну өстүрериниң интенсивтиг технологиязын улам идепкейлиг шиңгээдип алыр херек. Хойнуң санын 1995 чылга чедир 1,2 млн., а 2000 чылга 1,5 млн. чедирер.

Өшкү ажыл-агыйын хөгжүдери кедилиг. Өшкүлерниң дүктүг совет (ангор) уксаазының санын көвүдедиринче кончуг улуг кичээнгейни салыр ужурлуг бис. Оларның санын 1995 чылда 200 муң, а 2000 чылда 250-300 муң чедирериниң боттуг аргазы бар.

Сүттүг мал ажыл-агыйын хөгжүдери — кол сорулгаларның бирээзи. Уксаажыдылга ажылын экижидип, малдың халдавырлыг аарыгларын чок кылып, мал чеминиң баазазын быжыглап, сүткүр инектерниң санын көвүдедип турган, келир беш чылда совхозтарга саар инек коданнарын тургузарын доозар ужурлуг бис. Ниитизи-биле мыйыстыг бода малдың санын 1995 чылга чедир 210-215 муң чедирери эргежок чугула.

Хаван болгаш куш ажыл-агыйын хөгжүдеринче кичээнгейни салыр ужурлуг бис. Чаа беш чылда хаван комплекизиниң күчүзүн бүдүн чартык катап улгаттырар, чылда 4,5 муң тонна эът бүдүрер бройлер дагаа фабриказын тудар.

Улуг чарыгдалдар негевес, оларны долу ажыглаар **чылгы мал, сарлык, ниви болгаш теве** ажыл-агыйы сайзыраар.

Интенсивтиг мал ажыл-агыйы мал чеми бүдүрериниң баазазын быжыглаарын негей берген. Мал чемин белеткээрин 2000 чылга чедир ийи катап улгаттырары ону белеткээриниң хемчээлин 250 муң тонна чем единицазы чедирери азы чижек бир мал бажынга онаажтыр 16 центнер чем единицазындан эвээжетпези чугула апарган. Мал чеминиң ниити хемчээлинге сиген белеткээниң 30 хуудан эвээш эвес улгаттырары, чулуктуг мал чемин — ийи катап, дазыл чемиштиг мал чемин — алды катап көвүдедири, тараа аймааның мал чемин боттарывыстың бүдүргенивис тараадан кылыры көрдүнүп турар. Белок айтырыын шиитпирлээри-биле суггаттыг черлерге люцерканы, донникти тарып өстүрер шөлдерни коскузу-биле улгаттыргаш, ооң дүжүдүн ийи, үш катап ажаап алыр, рапсты тарып өстүрериниң интенсивтиг технологиязын шиңгээдип алыр. Одарлар ээлчештирериниң, сиген тарырының, даглыг черлерде одарларны ажыглалга киирериниң аргаларын ажыглап турган, одарларны, сиген шөлдерин экижидериниң ажылдарын кылып чорудар.

Тараа бүдүреринге хамаарыштыр. Культураларның дүжүткүрүн 1,6 катап улгаттырар комплекстиг хемчеглерни ап чорудары эргежок чугула. 1995 чылга чедир тараа бүдүрерин 220 муң тонна чедирер арганы ол бээр. Интенсивтиг технология-биле тараа тарып өстүрүп турар шөлдерниң хемчээлин 80 муң га чедирер, ол дээрге тараа шөлүнүң барык чартыы-дыр.

Чурттакчы чонну картофель болгаш ногаа-биле хандырары кол айтырыгларының бирээзи бооп артпышаан. Ону чоокку ийи чылда долузу-биле шиитпирлээр ужурлуг бис.

Аъш-чем продуктуларын чидириг чокка дажыглаары, кадагалаары болгаш сайзырадып кылыры аъш-чем курлавырларын көвүдедиринге чугула рольдуг болур. Аъш-чемниң чаа бүдүрүлгелерин тудары, бар бүдүрүлгелерин үндезини-биле эде дерири негеттинип турар. 5 муң тонна продуктуларны бүдүрер аъш-чем комбинадын, Кызылдың эът комбинадынга бир миллион чижек банка консервалар кылыр цехти, Ак-Довуракка пиво заводун тудары планнаттынган, 3 муң тонна макарон кылыгларының цегин, Шагаан-Арыг хоорайда сүт заводун тудуп турар, Кызылдың пиво заводунуң, хлеб комбинадының, Чадаананың саржаг заводунуң техниктиг эде дериишкинин кылыр. Бо бүгү болгаш өске-даа хемчеглерни боттандырары — үнезин бир тонна эътке болгаш сүтке шилчидерге, барааныг продукцияны болбаазырадып кылырын 1,3-1,5 катап көвүдедирин хандырар.

Транспорт айтырыгларының дугайында

Улус ажыл-агыйының чүъктерин сөөртүрүнге автотранспорт ам-даа үр үеде ужур-дузалыг болуп артар. Автомобиль транспортунуң парыгын хөй чүък сөөртүр дизельдиг автомашиналар-биле болгаш автопоездилер-биле немеп четчелээри, оларның ажыглалының бедик бүдүрүкчүлүүн хандырары чугула. Автотранспорттуң септелге баазазын быжыглаар, ооң техниктиг эде дериишкинин хандырар херек.

Автооруктарны тудары болгаш эде кылыры автотранспорт аймааның ажыглалын экижидеринге чугула рольдуг болур. Кызыл — Абакан, Ак-Довурак — Абаза арасының оруктарын чаартып сайзырадырынче бирги ээлчегде кичээнгейни угландырар ужурлуг бис. Ол оруктар дээрге бистиң амыдыралывыстың эргежок чугула судалы-дыр. Кызылдың чанында Улуг-Хемни кежилдир ийиги көвүрүгнү 1991 чылда, а Каа-Хемниң Көк-Тей девискээринге көвүрүгнү — 1995 чылда ажыглалга киирер. Мугур-Аксыга чедир оруктарны тударын, Самагалдай — Эрзин оруун асфальтылаарын доозар херек. Оон ыңай Кызыл — Кызыл-Мажалык арасының болгаш өске-даа участоктарда оруктарны чурумчудуп септээри, көвүрүглерни чаартыры, сайдоврак, даш болгаш хөртүк көшкелеринден орук камгалалының дериишкиннерин үргүлчү септээри база негеттинип турар.

Бо болгаш өске-даа ажылдарны бүрүн күүседир төлээде, «Тыва автоорук» каттыжышкын районнарның орук-септелге тудуг участоктарының материал-техниктиг баазазын ниитизи-биле улуг хемчээлдиг кылдыр быжыглаар, оларның кайызынга-даа асфальт материалдарын бүдүрер заводту тургузар, чыып эптээр демир-бетон кылыгларны болгаш конструкцияларны бүдүрер күчүнү улгаттырар ужурлуг.

Самолеттарның чаа, улам-на камгалалыг хевирлерин ажыглаарынче шилчиири. Кызыл аэропортунуң самолёттар хүлээп алыр болгаш ужудуп үндүрер аргазын улгаттырары — **агаар транспортун хөгжүдер** талазы-биле кол сорулгалар болуп турар. Бистин-биле кожа хоорайларга ужудуушкуннарны кылырынга ЯК-40 деп самолёттарны 13-кү беш чылда база ажыглаар бис. Москва — Кызыл арасында агаар оруунга ТУ-154М деп самолёт оруу ара чаңгыс доктаар рейстиг болуп, 1991 чылда ужуп эгелээриниң аргазы бар. Республика иштиниң агаар оруктарынга Л-410 самолёттарны ажыглаары чогумчалыг болур. Чер кырында аэродром ажыл-агыйларын хөгжүдери, районнар төптеринге самолёттарны хондурар болгаш ужудуп үндүрер быжыг кылымал шөлдерни тудары эргежок чугула. Кызыл аэропортун 1991 чылда ажыглалга бүрүн киирер.

Чүъктерни сөөртүп дажыглаарынга, пассажирлерни аргыштырарынга болгаш туристиг-экскурсия сорулгаларынга **хем транспортунуң аргаларын** калбаа-биле бүрүн ажыглаары чугула.

Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг шыгжамырын дамчыштыр чүъктерни сөөртүрүн ылаптыг ажыглаары, өртээлдерни болгаш склад ажыл-агыйларын Кызылга, Шагаан-Арыгга тудуп тургузары эргежок чугула. Бии-Хемни болгаш Каа-Хемни дамчыштыр чүък сөөртүлгезиниң хемчээлин көвүдедир талазы-биле хемчеглерни боттандырар. Чаа суднолар-биле, чүък сөөртүр чүүлдерниң аймаа-биле хем флодун четчелеп немээри негеттинип турар.

Транспортту, ниитизи-биле улус ажыл-агыйын бензин, дизель одаар чүүлү-биле быжыг туруштуг хандырарын Минусинск — Кызыл арасынга нефть продуктуларын дамчыдар хоолай боттандырар ужурлуг, ооң тудуу 1990 чылда эгелей берген.

Харылзааның радио дамчыдылгазының болгаш телевидениениң чепсек-херекселдериниң хөгжүлдезиниң дугайында каш сөс. Бо талазы-биле ажылдың кол угланыышкыннары — хоорайның болгаш көдээниң телефон станцияларының иштирин улгаттырары, телефон харылзаазынга болгаш телевидениеге радиореле шугумнарын тудары, бүгү районнарны четкиге кошпушаан, хоорайлар арасының автоматтыг харылзаазынче шилчиири, чурттакчы чонну тус чер болгаш «Орбита» системазын дамчыштыр төп телевидение-биле эң долу хандырары болур.

Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң боттандырып турары **социал политиказы бисте онзагай ужур-дузалыг.** Сөөлгү чылдарда республикада социал адырны хөгжүдеринге эвээш эвес чүүлдер кылдынган. Чуртталга тудуунуң, чоннуң хереглел барааннарын бүдүрериниң, ачы-дуза чедирилгезиниң, өске-даа социал сорулгаларны шиитпирлээриниң талазы-биле программалар боттанып турар.

Ооң-биле кады республиканың чурттакчы чонунуң амыдырал деңнели Чөөн Сибирь девискээринде чурттап турарларның амыдыралының ортумак деңнелинден ам-даа куду бооп турар. Бисте чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге ногааны болгаш кат-чимисти хереглеп турары, хереглел барааннарын бүдүрери, барааннар садары база төлевирлиг ачы-дуза чедирери эвээш. Чоннуң чуртталга бажыңнары, улус өөредилге, кадык камгалал, культура албан черлери-биле хандырттынганының карышкаа улуг.

Чуртталга айтырыын шиитпирлээриниң кол-кол угланыышкыннары — ол дээрге чүнүң-даа мурнунда кежээлиг тудуг организацияларының чуртталга тудуун тударын дүргедедири, бүдүрүлгелериниң, каттыжыышкыннарның болгаш совхозтарның акша-хөреңгилериниң күсели-биле ажыл-агыйжы арга-биле чуртталга тудуун көвүдедири, хууда база кооперативтиг чуртталга тудуун калбартыры болур. «Чурттаар оран-бажың—2000» программа ёзугаар бис 3,5 млн. дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирер ужурлуг бис.

Дөрт чыл дургузунда 668,5 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн тудуп каан, ол дээрге он бирги беш чылдың чогуур үезинге деңнээрге, 75 хуу хөй. 1988 чылдың январь 1-ге чедир квартира алыр оочурга киир бижиткеннерни 1995 чылга чедир чурттаар бажың-биле хандырарының аргазы бар.

Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин хөгжүдериниң шынар талазы-биле чаа деңнелин, чогуур эки шынарлыг кылыгларны бүдүрер бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның ажылын эде тургузары, бүдүрүлге хемчээлин улгаттырарын хандырары эргежок чугула. Ону чедип алырда бүдүрүлге күчүлерин болгаш шөлдерин улам долу ажыглаары, продукцияның материал чарыгдаазын эвээжедири, чиг этти база материалдарны хумагалыг чарыгдаары, ажылдап турар бүдүрүлгелерни техниктиг эде чепсеглээри болгаш чаартыры хостуг күш-ажыл курлавырлардыг чурттакчылыг черлерге чоннуң хереглел барааннарын бүдүрер бүдүрүлгелерниң филиалдарын тургузары, кооперативтерни, ажылдың бажыңга кылыр хевирин организастаары эргежок чугула. Республика девискээринде турар бүгү бүдүрүлгелерге, оларның тускай хевири, кымга чагыртканы хамаанчокка, хереглел барааннарын бүдүрерин организастаарынче угланыышкынны уламчылаар. Хереглел барааннарын бүдүрерин бис 1995 чылда 1985 чылдың деңнелинге бодаарга, 2,5 катап көвүдедир, 135 млн. рубль чедирер ужурлуг бис. Оон аңгыда, бис даштыкы рынокче үнериниң аргаларын дилеп, пландан дашкаар хөмүр-дашты, сын база иви мыйызын, өлүк болгаш өске-даа продукцияның курлавырларын сайгарарын оралдажып турар бис. Кыдаттың болгаш Японияның чамдык компаниялары-биле дөрт солчулгалыг садыглажыышкынның эгези салдынган, өске чурттардан садыглажыкчыларны тыварынче чүткүдүп турар бис. Бо дээрге бистиң демир-оруктан ырагывысты, чүъктерни хөй катап чүдүрүп-дүжүрерин, даштыкы-экономиктиг операцияларга дуржулга чогуувусту барымдаалап көөр болза, белен эвес херек.

Республиканың экономиказын чурттакчы чоннуң хереглелинче углай эде тургузары **садыгның хөгжүлдезин** дүргедедиринче албадап турар. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээли эрткен дөрт чыл дургузунда 28,7 хуу өскен. Бис садыгның материал-техниктиг баазазын улам быжыглаар ужурлуг бис. Он үшкү беш чылдың төнчүзүнге чедир хоорайга муң чурттакчыга онаажтыр садыг шөлүн 200 дөрбелчин метр, көдээ черлерге — 220 дөрбелчин метр чедирер ужурлуг бис.

Оон ыңай. Садыгның үлетпүр-биле ажыл-агый харылзааларын экижидериниң база оларны шуут дорт болдурарынче чоорту шилчилгениң механизми херек. Адак соонда, садыг ажылын комплекстиг кылдыр чогумчудары эргежок чугула, ол чорук сава-дериглерни ажыглап турган, барааны боду шилип алыр арга-биле барааннарны чедирериниң база садарының дешпилгелиг технологиязын хандырар.

Төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли дөрт чыл дургузунда 1,6 катап өскен. Ындыг болзажок чоннуң учётка алдынган чарыгдалдарының ниити түңүнде оларның үлүү 8-тен бичиие ажыг хуу болуп турар. Ачы-дуза чедирер адырның хөгжүлдезиниң концепциязы чонну дорт хандырып турар адырларны дүргедеди хөгжүдери, бо чугула херекче бүгү бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны хаара тударын негеп турар. Чонга төлевирлиг ачы-дузаны 1995 чылда 70 млн. рубль чедирер ужурлуг бис, ол дээрге бир кижиге онаажтыр 200 рубль чедирер дээни ол.

Культура хөгжүлдезиниң, улустуң угаан-бодал хереглелдериниң талазы-биле хөй нарын айтырыгларны шиитпирлээр апаар. Чоннуң санының дүрген өзүп турарын, аныяктарның үлүүнүң хөй болуп турарын барымдаалап ажылдаар ужурлуг бис. Республикага культура хөгжүлдезиниң кедизин бодаан концепцияны ажылдап кылыры эргежок чугула апарган. Маңаа ССРЭ-ниң ЭА-ның институттарының, эртемниң өске-даа албан черлериниң эртемденнери идепкейлиг киржир бээр деп бодап турар бис. Культура хөгжүлдези материалдыг баазаны улам быжыглаарынга даянган турар ужурлуг. Баштайгы санаашкыннардан алырга, XIII беш чылда культураның 20 ажыг объектизин тудары эргежок чугула болуп турар.

Чоннуң кадыын камгалаарын экижидери — эң чугула социал сорулгаларның бирээзи. Он үшкү беш чылда медицина албан черлериниң материалдыг баазазын коскузу-биле быжыглаар, оларны чаа дериглер-биле хандырар апаар бис. Кадык камгалалының төп база девискээр органнары-биле кады улустуң кадыын экижидериниң эң чугула чамдык угланыышкыннарының талазы-биле төптерни, бистиң онзагай чүүлдеривисти барымдаалап, тургузарының айтырыгларын ханы бодап көөрү чугула болуп турар. Ооң-биле кады чугаажок-ла кадык камгалалының болгаш медицинаның бүгү органнарының база албан черлериниң ажылының дээштиин бедидери эргежок чугула дээрзи билдингир.

Чоннуң кадыын экижидеринге эмнелге-кадыкшылга санаторий-курорт албан черлерин эң-не долузу-биле ажыглаар. Бо талазы-биле бистиң аргаларывыс эвээш эвес болгай. Чоокку бир-ийи чылдарда «Үш-Белдир» «Чедер» курорттарны чылдың эттүр ажылдаар чурумче шилчидер, профилакторийлерниң аргаларын калбартыр, чаазарын ажыглаар. Элээн улуг бүдүрүлгелер болгаш каттыжыышкыннар боттары кадыкшылга албан черлерлиг турар ужурлуг. Кызыл хоорайга бо чылын эмниг суг-малгаш-биле эмнээр черни тудуп эгелээр. Улустуң кадыын быжыглаарынга, ылаңгыя көдээ черлерге аржааннарны, ылаңгыя Улаатайны, Шивилигни болгаш өске-даа черлерни эки ажыглаар апаар. Совхозтарның, хөй-ниитиниң күжү-биле ол аржааннарны чаагайжыды кылыр, кижилерниң эмнениринге болгаш дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Республиканың экономиктиг күчүзүн немей өстүрериниң эргежок чугула бир негелдези **күш-ажыл курлавырларын белеткээри база чөп ажыглаары** болуп турар.

Тыва чоннуң чаагай өзүлдези элээн хөй бооп турар девискээрлерге хамааржып турар болгай. Амгы үеде 29 хар чедир назылыг аныяктар чоннуң 60,3 хуузу, 13 хар чедир уруглар 30 ажыг хуузу болуп турар. Уругларның база аныяктарның өөредилгезиниң база кижизидилгезиниң, оларны күш-ажылга белеткээриниң херээн шын организастаарының кайы хире чугула болуп турарын билип турар бис. Улус өөредилгезиниң материалдыг баазазын быжыглаары эң чугула айтырыгларның бирээзи болуп турар. Бо беш чылдаазынга бодаарга, XIII беш чылда школалар болгаш школа назы четпес уруглар албан черлерин тударынга үжен үш хире хуу хөй акша-хөреңгини шиңгээдип алыр апаар. Бичии чаштарны ясли-садтарга долузу-биле хаара тудары, ниити билиг школаларынга кичээлдерни чаңгыс ээлчег-биле эрттиреринче шилчиири — практиктиг чугула сорулга.

Массалыг мергежилдиң ажылчыннарын 11 профтехучилищеде белеткеп турар, оларда 54 мергежилге 4 муң ажыг оолдар, кыстар өөренип турар. Эрги бүдүрүлгелерни калбартып, чаа бүдүрүлгелерни (алгы эттээр болгаш тон дааразар фабрика, цемент заводу, дүк аргыглап болбаазырадыр бүдүрүлгелер комплекизи, аъш-чем комбинады болгаш өскелер-даа) тудуп эгелээни-биле холбаштыр ол черлерге ажылдаар ажылчыннарны белеткээр, чүнүң-даа мурнунда бисте ажылдап турар училищелерге айтырыгны баш бурунгаар шиитпирлээр ужурлуг бис. Чаа училищелер тудар дугайында айтырыг база тургустунуп турар; Массалыг мергежилдерниң кадрларын училищелерге болгаш чурттуң өске черлеринде курстарга белеткээр херек. Бо бүгүнү эки өөренип көрүп тургаш, боттандырары чугула.

Чыл санында бисте 500 хире кижи дээди, 800 ажыг кижи тускай ортумак эртемни чедип ап турар. Амгы үеде республикада дээди болгаш тускай ортумак эртемниг 32,2 муң специалист ажылдап турар. Ындыг болзажок, экономист, технолог, инженер дээш оон-даа өске техниктиг мергежилдиң специалистери хөйү-биле херегтенип турар. Кандыг мергежилдиң кадрларын каяа, канчаар белеткеп алыр ужурлуг бис деп айтырыг база тургустунуп турар.

Специалистерни дорт кээрэ чарып турган, белеткедип алырынче шилчиир аргаларны база өөренип көөр херек. Чаа беш чылдың бирги чартыында башкы институдунуң, Красноярск институттарының ийи филиалының оран-савазының тудуун доозары чугула.

Амгы үениң эртем-техниктиг депшилгезиниң негелдеринге дүүштүр кадрларның билиг-мергежилин бедидер системаны чаартыры негеттинип турар. Министерстволар болгаш ведомстволар бо херекке боттарының хамаарылгазын эде көрүп, адырлар институттарынга, дээди өөредилге черлериниң тускай факультеттеринге, ведомстволар болгаш девискээрлер аайы-биле ажылдап турар курстарга кадрларның билиин бедидериниң аргаларын, хуусааларын тодарадып ап, бо талазы-биле баш удур кылдынган планнарлыг турар ужурлуг.

Экономиктиг күчүнү улгаттырары, бүдүрүлге болгаш социал таланың хөгжүлдезин дүргедедири **капитал тудугнуң хемчээлин коскузу-биле улгаттырарын негеп турар.** Ол хемчээлдер бистиң санап турарывыс-биле алырга, 1990 чылга деңнээрге, 1995 чылда 1,5 катап, а 2000 чылга чедир перспективада — барык 2,5 катап улгадыр. Тудуг-монтаж ажылдарының чорып турарының амгы үедеги деңнелин алыр болза, тудуг индустриязының болгаш тудуг материалдары бүдүрер үлетпүрнүң бүдүрүлгелериниң мурнады хөгжүдери база чаартып дерири кончуг чугула бооп турар.

Кол сорулгаларының бирээзи — улуг панельдер-биле бажың тудар арганы мурнады хөгжүдери болур. Бо чылын «Тудуг кезектери» комбинаттың эде дериишкинин доозар, 1993 чылда «Тыва хамааты тудуг» трестиң бажың тудар панельдер белеткээр заводунуң бирги ээлчээн база «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның көдээ черлерге тудуг кылыр материалдар белеткээр комбинадын ажыглалга киирер херек.

Элегес-Аксының тууйбу заводунга 1991 чылдан эгелеп бажыңнарның даштыкы ханаларынга салыр тускай ажылдап кылган облицовка тууйбуларны бүдүрүп эгелээрин организастаар талазы-биле хемчеглерни боттандырар ажыл туруп турар.

Бисте бар бооп турар чиг эттен шаажаң-фарфор, шил, минералдыг хөвең болгаш бетон кылыгларга ажыглаар чиик материалдарны бүдүрер айтырыгларны өөренип көөр херек. Ниитизи-биле 2000 чылга чедир чыл санында 400—450 муң кубометр чыып эптээр демир-бетон кылыгларын, 250 млн. кезек тууйбуну, 250 муң дөрбелчин метр чазанылга кылыгларын бүдүрер деп сорулганы салыр херек. Цемент заводунуң тудуун доозааш, 1993 чылда ажыглалга киирери эң чугула сорулга болур.

Республиканың Күртудуу бистиң агаар-бойдус байдалдарывысты болгаш национал чаңчылдарывысты өөренип көрүп турган, чуртталга бажыңнарының база өске-даа тудугларының архитектура-композиция, план-конструктор төлевилелдерин ажылдап кылырынга тудугнуң эртем институттарын болгаш төлевилел кылып турар эртем черлерин калбаа-биле кириштирер ужурлуг. Тудугларга чаа хевирниң шеверлел болгаш чылыг тудар материалдарын ажыглаарын көөр херек.

Республиканың бүдүрүкчү күштериниң шапкын хөгжүп турары-биле чергелештир **бойдусту камгалаарының, ону хумагалыг ажыглаарының болгаш экологияның айтырыглары чидиг-биле тургустунуп турар.** Маңаа принципиалдыг чаа көрүүшкүн негеттинип турар. Бисте бойдустуң курлавырларын ажыглаары колдуунда экстенсивтиг арга-биле хөгжүп, чайгаар чыдар курлавырларны болгаш материалдарны казып тыварда, болбаазырадып кылырда болгаш ажыглаарда улуг чидириглерни болдуруп турар. Ындыг чоруктарның түңнелинде долгандыр турар хүрээлел бокталып, бойдус курлавырларының катап тургустунуп кээр байдалдары баксырап турар.

Амгы үеде маңаа хамаарыштыр курлавырларны бодамчалыг, камныг болгаш чөп ажыглаары дээн ышкаш өске бодаашкын, өске көрүүшкүн кылыры кончуг чугула бооп турар. Чер, суг курлавырларын база агаар бассейнин камгалаарынче онза кичээнгей салыры негеттинип турар. Сугларның кадып кургаарын база хөрзүннүң хатка алзырын доктаадыры кончуг чугула. Даг, орук, тудуг болгаш өске-даа ажылдарны кылып турган, үрелдээн черлерни катап тургузар талазы-биле хемчеглерни боттандырар ужурлуг бис.

Республиканың бүдүрүкчү күштерин хөгжүдеринге эртемниң ролюн бедидер ужурлуг бис. Кол даянып черивис — ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбыры. Ооң дузазы биске кончуг-ла негеттинип турар. Комплекстиг киилдистиг материалдыг баазазын амгы үениң негелдезинге дүүштүр тургузар, ону кадрлар-биле быжыглаар ужурлуг бис. Республиканың дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң ажылының деңнелин бедидер. Тывада адырлар болгаш дээди өөредилге черлериниң эртеми хөгжүкпейн турар, ону бүгү тала-биле деткиир. Республиканың дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринде башкылап турар кижилерниң эвээш санныы эртем чадалыг болгаш эртем аттарлыг. Ынчангаш эртем-шинчилел ажылдарының хемчээли улгатпайн турар, оон-биле кады амгы үениң дериг-херекселдериниң чедишпейн турары база-ла саат ужуражтырып турар. Тус черниң бедик мергежилдиг профессор-башкы кадрларын үндезини-биле четчелеп алырынче кичээнгей салыр ужурлуг бис. Эртем биле өөредилгени хөгжүдериниң чаңгыс аай концепциязын ажылдап кылыры негеттинип турар.

Бистиң республикавыстың социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле чаа шинчилелдерни чорударынга бо хурал чугула рольду чугаажок ойнаар. Бо талазы-биле тодаргай чугаалар маңаа болгаш моон соонда-даа болур болгаш боттуг саналдар киирер дээрзинге бүзүрээр мен. ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының президиуму, адырларның эртем-шинчилел институттары болгаш дээди өөредилге черлери, ССРЭ-ниң болгаш Россия Федерациязының план органнары, министерстволары болгаш ведомстволары бистиң айтырыгларывысче чогуур кичээнгейни салыр дээрзинге бүзүреп турар бис.

Партком болгаш кижизидилге ажылы

1. НАЦИОНАЛ СОСТАВТЫ ТААРЫШТЫРЫП ТУРГАШ...

Хову-Аксы суур хөй национальдыг. Орус, украин, белорус, татар, хакас, чуваш, ингуш, мордва, азербайджан дээш чурттуң аңгы-аңгы булуңнарындан чедип келген аңгы-аңгы нацияларның төлээлери-биле тывалар эгин дең ажылдап, тудуг-суурну туткан. Демниг ишке каңналган найыралды караавыс-биле көрүп, интернационалчы коллективтерниң ажылкижин чырыдып-даа турдувус. Чогум ол-бо нация деп ылгажыр чүве черле көзүлбейн-даа турган. Баштайгы салгалдың уруглары ам эдержип, адаларының мергежилин шиңгээдип ап турар.

Националдар аразында хамаарылгалар хөй талалыг нарын айтырыг. Ону мурнунда кыдыра көрүп, хынамчалыг, доктаамал кичээнгейге албайн тургаңывысты миннип чугаалап турар бис. Ол хире хөй нацияның кижилериниң чаңчылдарын дылын, культуразын айтырып сонуургап, хүндүлеп көрүп турган дээр болза, шын эвес апаар. Партком кежигүннери каш чыл бурунгаар эрги. Чаа чыл эрттирипкени дээш бир культура ажылдакчызын хемчег алыр деп тургаш, чогум Шагаа деп чүл дээрзин билбес турганнар. Ону ам бодаарга, хөктүг-даа. Национал республикада чурттап турар болганда, мындыг чүүлдерге кичээнгейлиг хамаарылга ылаңгыя партия ажылдакчыларының арын-нүүрүнүң херээ болур. Оон башка эки үлегер-чижек болуп шыдавас.

Сууруң чурттакчыларының 56,8 хуузу орустар, 37,7 хуузу тывалар, 5,5 хуузу өске нацияның кижилери. Күш-ажылчы коллективтер колдуу интернационалчы, эш-өөрү, төрелдери, өг-бүлези база ындыг. Уругларны чаңгыс школада, садикте болуп турар. Мындыг байдалдарда кады бир демниг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар бар болур ужурлуг.

ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң социологтуг шинчилелге шилип алган кижилерниң 60,4 хуузу орустар, 30,9 хуузу тывалар, артканнары өске нацияның төлээлери. Респондентилерниң чартыындан хөй кезии херээжен чон ортумак назыны 20—49 хар. Билиг-мергежил талазы-биле алырга, 82,6 хуузу ортумак база тускай ортумак эртемниг, 75,7 хуузу өг-бүлелиг. Социал байдалының талазы-биле ажылчыннар 41,5 хуу инженер-техниктиг ажылдакчылар 15,5 хуу, албан-хаакчылар 18,3 хуу, партия, совет ажылдакчылар 1,4 хуу, студентилер база өөреникчилер 3,6 хуу, пенсионерлер болгаш бажың ээлери 2,5 хуу. Ажылчын аңгы колдаан карыылар байдалга шын үнелелди бээр-ле хире.

Аңгы-аңгы категорияның төлээлерин киириштирип тургаш, бир нацияның бодалы-биле өске нацияның портредин тургузарын шинчилекчилер оралдашкан. Тываларның чеден ажыг хуузу келген өске нация улустарга эки хамаарылгалыын илереткен. Чүгле 2,3 хуу хирези, орус улустуң 3,6 хуузу өске чоннуң культуразынга сонуургал чок болган. Өске нация төрелдерлиг, өңнүктерлиг бис деп турарлар орус улуста хөй дээрзин түңнелдер көргүскен. Кижилер аразында хамаарылгаларда эпчок чүүлдерни харыы бергеннер айтып турган.

Чежемейниң-даа найырал дугайында каас сөстер чугаалап тургаш, нацияларның социал деңчоруун чедип албас болзувусса, херек бүтпес. Тываларның эртем-билии өскелерден чыдып каап турарын чамдык саннар бадыткап турар. Ол хире үр чылдарда национал кадрлар белеткелиниң айтырыын алажайгаарлаашкынче киирипкениңден ийикпе, оларның иштинде удуртукчулар, инженерлер кончуг эвээш. А ажылчыннарның хуузу — 56,4. Орустарның аразында дээди, тускай ортумак эртемниглер тывалардан 14,9 хуу хөй. Өске нация кижилериниң саны база хөй эвезин бодаарга, национал хаалчак чорук туруп келиринге чигзинчиг бодалдар тыптып турар. Интернационал өг-бүлелер тударынга бодалдар арай тыртылчак.

Тыва чаңчылдарга, дылга хамаарыштыр таарымча чок сөстерни дыннааның чугаалап тура, нациялар аразында хамаарылгаларның баксырап турар чылдагааннарының кол дөзүн оларның 51,2 хуузу (орус кижилерниң 69 хуузу) аныяктарның хулиган хөделиишкиннери кылдыр көрүп турар. Тус черниң чурттакчыларының келген улуска хамаарылгазын тодарадыксаан. Тываларның 68,6 хуузу бодунуң черинге чурттаксаар, өске республикаларже чорууруң бодавайн турар. Өске сөөк улустуң бистиңинден чоруп турар чылдагаанын тывалар эки амыдырал сүргени-биле тайылбырлап турарлар. Чурттаар бажың чедишпези — орус улуста бирги чылдагаан. Агаар-бойдуска таарышпаазы соң соонда туруп турар. Харыыларның уу мындыг.

Тываларның 21,6 хуузу күш-ажылчы коллективте нациялар аразында хамаарылганы эки эвес деп көрүп турар. Орустарның бодалы дедир. Ынчалзажок тываларның 43 хуузу хөй нациялыг коллективке ажылдаксаанын илередип турар. Оон биче хуузу кандыг-даа составтыы хамаанчок деп санап турар. Орустарның 60,1 хуузу шак ынчаар харыылаан.

Дыл — нацияның онзагай талазы. Тыва дылды өөренир арга тургустунмаан деп, орус чон санап турар. Англи, немец дылдарны билир-даа болза, тывалап шыдавазын айыткан. Оларның чүгле 2,4 хуузу тыва дыл билирин дыңнаткан. Кайы-даа дылды өөренир сонуургал чогуун тыва-даа, орус-даа кижилерниң 14—20 хуузу илереткен. Тываларның 79,7 хуузу уругларын кайы-даа дыл өөренип турар школага тургузуксаар. Орустарның 42,3 хуузу тыва дылды өөренип алыр күзелин илереткен. 61 хуузу орус дылды күрүне дылы, 33 хуузу тыва дылды күрүне дылы кылыр деп санап турар. Саннарның удурланышкаан кижи эскерер. Черле ынчаш шинчилел методиказының четпезинде-даа чадавас.

Чоннуң бо күзелин барымдаалап, национал школаның, садиктерниң тудуун планнаарын, орус, тыва дылдар өөренир бөлгүмнерни организастаарын партком бодаар ужурлуг. Чүгле орус, тыва чоннуң эвес, өске улустарның сонуургалын барымдаалаарын утпаза эки. Ийи чоннуң кайызы-даа өске нация улустарның төрээн дылынга солун, сеткүүл, ном парлаарын чугула деп көрбейн турарын кичээнгейге алгы дег айтырыг. Орустарның чүгле 18,8 хуузу, тываларның 36 хуузу өске сөөк чоннуң культура автономиязын херек деп санап турар. Партия, совет органнарга оларның төлээлери кирген турарын база 35—25 хуу хирези деткип турар.

Национал айтырыгны анаала ийи кижиниң аразында хуу хамаарылгазы-биле хүндүлеп, хүндүлевейн турары-биле кызыгаарлап болбас. Ол арай кызыы. Национал культураны, дылды, чаңчылдарны сайзырадып, нептередири-биле чергелештир, чүгле национал онзагай чорукче чая баспайн, бот-боттарын байытчырын, интернационалчы хөөннерни быжык тыпарын чедип алыр. Ниитизи-биле даштыкы чогумчалыг ышкаш көстүр байдал турза-даа, ханы каза бээрге, коллективке байдалга таарзынмааннар-даа, нациязынга хамаарыштыр базындырган чорукту эскергеннер-даа бар болуп, ийи-чаңгыс таварылгалар илереп келгени ниити үнелээшкинге өң киирип болур чүүл. Хууда хомудалды, бир кижиниң культуразы куду чоруун бүдүн чонга чыпшыр илер, ниитилештирер чорук черле көскүлен. Кандыг-даа нацияда эки, багай кижилер бар. Бичии оолдарның шалгамнажыпканын арай хөөктүрерге, мынчап турар болза, солун чүве эвес пе дээш олар улам-на емчээрежип турганы база бар. Азы болза, анаа амыдыралда үнүп кээп турар черүлдээлерни националдарның хамаарылгазынче чоокшуладыксаар хөөннер байдалды улам-на хөлбээредир. Оон ажыы чок хире.

Кайы-бир нацияга артык эрге бээри черле артыктанчыг. Орустарның чеден ажыг хуузу тус чер улузунуң уруглары дээди өөредилге черлеринче чиигелделиг киирерин деткивейн турар. Тываларның ол хирези удурланышкак бодалдыг. Бүдүрүлге черлеринде удуртукчу кадрлар аразында тывалар эвээш болуп турары үр чылдарда оларны өөредип, белеткээрин херекке албайн, өй-өйде хөделип турган чылдагааннардан болуп турган. Чок болза оларга бүзүревес, шыдавас ыйнаан деп бодааны-биле.

«Тыва кобальт» комбинатты алырга, орустардан 96 кижи дээди, 158 кижи тускай ортумак эртемниг. Тывалардан 12 кижи дээди, 39 кижи тускай ортумак эртемниг. Өске нацияларның улузу 14 болгаш 23. Комбинат эргелелинде 86 удуртукчу ажылдакчыларның 73-ү орус, тывалар чүгле 4. Рудник эргелелинде 13 удуртукчунуң иштинде тыва кижи чок. Сес нацияның төлээлери кирген бо коллективке бежен сес тывалар, он бир украиннер иштинден кижи черле тыпты берги дег. ГМЦ-де алды удуртукчудан ийи кижи тыва, бир кижи бурят.

Кол механик Э. М. Далааны билдилиг инженер деп мактап турар. Ону чогум оон өрү депшидиптериң амгы удуртукчулар чугула деп бодавайн турарын чугаадан билдим. Үезинде деткивеске, ажылдаар хуусаазы төнгеш, пенсияларынга чеде бээри кайы хөй. Өске-даа металлург, дагжы дээди эртемниг тыва кадрлар ончээрби чылда чок болза, бригадирлеп, чок болза, мастерлеп эрттирип каар деп хомудалдар дыңнадым. Удуртукчуга чүгле эртем-билии эвес, организакчы талазын база көөрү чугаажок. Чүгле нациязын барымдаалаарга, өске кыдыгже чаштап болур. Борта хынамчалыг, үр хуусаалыг ажыл херек.

№ 9 ПТУ-да школачыларны мергежил аайы-биле деңэвес үлээн хире: бирээзинде бир нацияның улузу ажып турар. Дашчы, чазылдырыкчы, септекчи, бетонщик, стропальщик мергежилдерде тывалар, лаборант, электромонтер, токарь, өрүмнекчи мергежилде — орустар колдаан. Азы боттарының күзели бе? Институт, техникумнарда катай үжен ажыг кижи өөренип турар. Студентилер (тывалар) ара кааптардыр деп турар. Оон үнер орукту тывары база чайлаш чок-ла хире. Оон башка канчаарыл? Удуртукчу кадрларның курлавырын даңзылап турар. Ооң-биле кызыгаарланып болур бе?

Шинчилелдерниң түңнелинден алгаш көөрге, өске нацияның төлээлериниң сонуургалын биликсеп, дүвүрелин үлежиксээр хөөн кайы-даа талада ындыг-ла көзүлбейн турары дүвүреңчиг. Ылаңгыя өске улустарга хамаарыштыр бодалдар. Хөй-ниити бодалы ам-даа орта хевирлеттинмээн, удурланышкак чүүлдер эвээш эвес. Хөй национал коллективке ажылдаксап турза-даа, өске сөөк төрелдерлиг болуксавас. Чамдык орус кижилер бодунга эки эвес хамаарылгалыг деп бүзүредиксезе-даа, чаңгыс-даа хүндүткел чок сөс бодунуң адрезинге дыңнаваан болуп турар. Коллективтиң национал составы хамаанчок деп турза-даа, хамаарылгаларны эки, багай деп үнелей бээр. Национал бот-медерел биле национализмни ылгавайн баар, нацияга хүндүткелди негеп тургаш, боттары база ындыг болурун эм-даа чедир билбейн баар чоруктар база бар.

Кижилерниң аразында, коллектив иштинде, нациялар аразында хамаарылгаларны таарыштырарынга комплекстиг, эртемге үндезилеттинген хемчеглер херек.

Парткомда каш санныг хемчеглер ажылдап кылган дээрден башка, хол тудуп киирипкени көзүлбес. Ол хемчеглер ханы эвес, бир номчулга конференциязы, кежээ дээн чергелиг чүүлдер колдаан. Оларның безин күүселдези чорбайн турар. Экиле демдеглепки дег чүүл — «Буяныг өг» клуб. Ол безин баштай деткимче албайн турган.

Артык ХОВАЛЫГ.

Бо чурукта Андрей Саая — «Хемчик» совхозтуң ынанылштыг чолаачыларының бирээзи. Ол чүъгүн боду дүжүрер автомашинаны башкарып турар. Мал чеми чедирер, хөмүр сөөртүр ажылдарга ол кышкы үеде идепкейлиг киржип келген. А часкы тарылга үезинде үрезин дажыттаар. Сезонга киржири-биле машиназын А. Саая ыяк белеткеп алган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чаңгыс ээриил безин четпеске

Чаңгыс ээриил безин четпези бүдүн хүн үзер деп, тараажылар өттүр-ле сөглээн. Бистиң «Шекпээр» совхозта часкы сезонга техниканы белеткеп турары кончуг оожум. Эрткен чылдың төнчүзүнде Кызылда септелгетехниктиг бүдүрүлгеже совхозувус Т-150 маркалыг тракторнуң бир моторун септедири-биле чедирип каан, мынчага чедир сураг. Ол ышкаш болувустуң мастерскаявыста ДТ-75 биле МТЗ маркалыг ийи трактор артык кезектер чогундан септелгеден үнүп чадап туруп берди. Ниитизи-биле трактор септелгези 60, а кожуглар белеткели чүгле 50 хуу четкен.

Бистиң хову-шөлдеривисте хар эрээн, курган чыдар, удавас шык базырып эгелээр ужурлуг. А техникавыс белен эвесте чүнү канчаар ужурлугул?

Дондуп ООРЖАК.
Барыын-Хемчик район

ӨЛДЕН АРТАР, ӨРТТЕН АРТПАС

Өле баштыг өгбелер «[illegible] тагайда үш халап бар» деп тодаратканнар. Ол дээрге суг халап, хат халап, өрт халап. Суг биле хат халаптан амылыг артып болур деп, олар санааннар. А өрт халавы — ол-ла халаптарның эң-не бергези, эң-не дошкуну. Ынчангаш кажан өрт өөскүй берген таварылгада, ооң когаралы муң-муң, харын-даа миллион акша түңнер-биле, кижилерниң амы-тыны-биле чугаалаар апаар. Ынчангандa ак баштыг адаларның: «Өлден артар, өрттен артпас», — дээн сөзүнүң артында ханы утка чаштынып чыдарын хамааты кижи хаайынга кертип алза эки. Серемчиде хорамча чок. Чамдык кижилерниң серемчилел чогундан отту, ылаңгыя электри энергиязын шын эвес ажыглааныңдан, өрт айыылы бо-ла болу бээр таварылгалар бар.

1989 чылдың түңнели-биле алырга, республика иштинге өрттерниң эң-не эвээжи, эң-не эвээш когаралдыы бистиң Тес-Хем район болган. Тодаргайлаарга, эрткен чылын биске 18 өрт болган. Ооң үжү когаралдыг: 7660 рубль түңнүг болган. А он бежи когарал чок болган. Когарал чок өрттер деп чүнүң ынча дээрил? Ол дээрге өртке удур кезектиң дайынчылары, өртке удур эки тура дружиналары өрт хып эгелей бээрге ону когаралга четирбейн, баш удур өжүрүп кааптары-дыр. Ынчангаш чон ортузунга өртту болдурбас талазы-биле пропаганда ажылын күштелдирип, өрт болу берген таварылгада ону канчаар өжүрер талазы-биле тускай кичээлдерни эрттирери чугула. Ол ышкаш өртке удур херекселдерни белен, дайынчы байдалга тургузары албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларының уттуп болбас хүлээлгези, харын-даа дорт ажылы болур.

Ам час дүшкен. Оът-сиген курган. Ынчангаш таакпызының артын-даа душкан черже октаптары — өртту болдурарының бир демдээ-дир. Ол ышкаш агаарлап, арга-арыгга серүүстээр апаар болгай бис. Кывыскан одаан чорууурда өжүрери албан. Оон ыңай бичиилерни школа, [illegible] от-биле ойнатпас хоругдуг дээрзин ада-иелер утпас ужурлуг бис.

От-биле оваарымчалыг болуру, — кижи бүрүзүнүң хуулулуг хүлээлгези.

Өлзет ЧИНМИТ.
Тес-Хем район.

СУУРДА АЖЫКТЫГ ЧҮҮЛДЕР

Чоокка чедир-ле солуннарга шүгүмчүлежип, боттарывыс-даа чедер, четпестеривисти илеретчип, чугаалажып шаг болуп келдивис. Оон түңнел кылган бис бе ынчаш? Мен бодаарымга, ажыктыг эки чүүлдер көстүп келген.

Бистиң совхозтуң удуртукчукчулары ажылды эде тургузуп эгелей берген. Ылаңгыя көдээ чонче, ырак-узак черлерде малчыннарже, улуг кичээнгейни сала берген.

Кунгуртуг суурдан эң ыракта Алдыы, Үстүү Галыктыгларның малчыннарынга тудуг материалдарын чедирген, кижилерниң чурттаарынга, ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп турар. Ооң ачызында бо чылдың кыштаглаашкыны элээн организастыг эрткен, малдың чаш төлүн камгалап алыр ажыл адакталган.

Чоокта чаа күш-ажылдың хоочуннары-биле совхозтуң удуртукчулары ужурашкан. Олар суурга ажыл аъттары тудар, кадарар, оларны азыраар дугайында чугаа кылган.

Ажылчын аъттар кажаазын туткан, ону ажыглалга киирген. Оларны специалистер мунар, суур иштинге ыңай-бээр чүък сөөртүрүнге шанактыг ажыглап эгелээн.

База бир эки чүүл—суурга сүт кухнязын ажыдар деп турары. Суур чоогунга саар инектер азырап, кадарар. Оларның сүдүн чурттакчыларга садып, уруглар албан черлеринге ажыглаар. Ынчангаш сүттү үзүктел чок ажыглаарының айтырыы долузу-биле шиитпирлеттинер.

Василий ДОРЖУ.
Кызыл район, «Тере-Хөл» совхоз.

ТӨРЭЭН ЧЕРИНИҢ АДЫН ШЫН БИЛЗЕ

Мурнуу районнарның бирээзи Тес-Хем болур. Моол улустуң кызыгаары-биле тудуш. Чер-черлерниң аттары моол дыл кырында адаттынгылаан. Ол чөптүг. Чурт чуруунда база ынчаар бижиттинген. Чижээ, Шара-Нур, Тере-Холь, Кара-Сүүр болгаш Оргин-Гол оон-даа өске.

Убса хөл оргулаажынга хамаарыжыр мээң өскен төрээн чер-чуртум бурунгу адын чидиргенин мени хомудадып чоруур. Улуг өгбем Шыырап Сундуй ам 80 харлыг. Ооң бадыткааны 1938 чылга чедир Оруку сумузу (амгы О. Шынаа), а дөрбеттерде Оргин-Гол ол-ла хевээр арткан. Утка-даа чок аттар-биле Оруку (Шалык) сумузу деп төөгү-биле холбашкан шын чер, хем адын О. Шынаа деп сөс-биле солаан. Ооң уламындан «О. Шынаа» совхоз, О. Шынаа суму, О. Шынаа суур деп шуушкак аттар тывылган. А херек кырында Оруку сумузунуң, «Оруку хем» совхозу, төвү Деспең суур деп эрги адын адаарга, кым-даа билир. Чүгле Деспең харылзаа салбыры адын ышкынмаан, РСФСР-ниң Харылзаа министерствозунга почта хамааржыр болгаш Деспең деп ат артканы ол-дур.

Совхоз төвүнүң конторазының чаны-биле даг хеми Деспең агып чыдар. Чогум-на ынчангаш 1908 чылда чурт чуруунга үндезилээш, тус черниң картазынга шын аттарын эгидери чугула.

Ол ышкаш «Ү. Шынаа» деп шоланы Үстүү-Шынаа кылдыр болгаш У-Үигештерни (Шалык Өңгеш, Чооду Өңгеш) деп бурунгу аттарын эгидип, ажы-төлдүң угаан-медерелин чырыдарын күзээр-дир мен.

Моторк ТИРЧИН.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 76, 79 «Шында»).

Эрге-шөлээ чок, байларга базындырып чораан ядыы кижилерниң (люмпен пролетариаттың) антифеодалдыг революцияның шимчедикчи күжү болбушаан, биче буржуазчы революсчу бодалдарның болгаш хөделиишкиннерниң тыптып үнер чери боор турганын маңаа демдеглээр херек.

МАР-га болгаш ССРЭ-ге эртем-билиг чедип алгылаан аныяк кижилер 28 чылдан эгелээш, политиктиг демиселдиң аренazынче үнүп эгелээн. Оларның аразынга кутвчулар эртем-билииниң, политиктиг үзел-бодалының талазы-биле онзаланып турган. Ол дугайын 1929 чылда Тывага кээп чораан даштыкы эртемденнерниң эскергени таварылга эвес. Ол чылын КУТВ сургуулдары Седип-оол, Тока, Камова, Дапык, Чинчик-оол (Киров) оларның дузазы-биле ийи австри эртемден Тывага келгеш барган. Ол ийиниң бирээзи Отто Менхен-Хелфен (бо чүүлдүң автору 1989 чылдың февраль 2-де Сан-Францискога чораш, оон-биле ужуражып чугаалашкан) сөөлүнде «Азия Тывазынче аян-чорук» деп номун бижээн. Ынча мынча деп бижээн чүүлдер бар: «Сталин аттыг КУТВ 1929 чылда Тываның ажыл-агыйын база келип үезин өөренип көөрү-биле экспедицияны организастаан. Бо албан чери онзагай байдалдыг — ында бомба ышкаш частып болур кижилерни белеткеп турар. Чөөн чүк чурттуг чүс-чүс аныяктар — якуттар, моолдар, тывалар, узбектер, кореецтер, афганнар, перстер ону доозуп алгаш, төрээн чурттарынга ээп чана бергеш, эргидеги тургузуугн агаарже чаза тепсиптеринге белеткенип турарлар. Сарыг шажынга чүдүп чораан ол аныяктар үш чыл өөренген соонда атеистер болу бээрлер, трактор-машиналарга чүдүүр апаарлар. Бо магалыг оолдар боттарының чонун 21-ги чүс чылче киирер соруулганы салып турарлар.

Тывага мээң кады келгеним беш оол бир ай дургузунда-ла партия аппарадынга ажылдап турганнарның үштүң ийи кезиин үндүрүп кааптылар, делгем ховуларга аъттарлыг шаап турган. 20 ажыг бода малдыг араттарның мал-маганын хавырып, хавырып алган тевелерин, хойларын, өшкүлерин күрүне малы кылып, бүдүн-бүдүн коданнарны тургузуп турдулар. Хамнарга, ламаларга удур чидии-биле демисежип турарлар. Седип-оол хам бүрүзүн «мегечи» деп санаар, оон өске үнелел ында чок. Олар ламаларның эмин ижериниң орнунга арыг революсчу боор өлгени дээре деп санап чоруурлар».

Барыын болгаш чөөн үзелдиглерниң демисели база ТАР-ның политиктиг удуртулгазындан феодалдыг эргелеп башкарылганы уштур дээш демиселдиң кандыг янзылыг түңнелдиг апарганын ТАРЭ-ниң дөрткү Улуг хуралынга Төп Комитетти кымнарны киирип тургаш тургусканындан көрүп болур. Аревэ ТК-ның кежигүннеринге Лопсан, Бүрбү, Чүрмит-Дажы, Соднам, Мунук, Далай-Серен, Серен, Санжай, Тоткан, Булчун, Бадан-оол, Чигжит, Шагдыржап, Нацов дээш оон-даа өскелер соңгуткан.

ТАРН-ның 1929 чылдың ноябрь 10-да болган сески Улуг хуралынга ТК-ның чиңгине секретарынга И. Шагдыржап, секретарьларынга С. Тока, А.-Т. Хемчик-оол соңгутканнар. Төп контроль комиссиязының даргазынга Куулар Сандыкты соңгаан.

Сески Улуг хурал соонда Буян-Бадыргы, Талха-Сүрүн, Нарамандаху, Шагдыр, Сотпа, Седен-Дамбаа, Санжай-Доржу, Сонам, Соднам, Дондук дээш эргидеги удуртулганың өске-даа кижилери политиктиг аренага көзүлбестей берген. Күрүне аппаратын арыглап аштаанының түңнелинде А.-Т. Чүлдүм Биче Хурал Президиумунуң даргазынга, С. Чүрмит-Дажы ТАР чазааның даргазынга депшиттирген. Намның сески съездизи феодалдарны аңгы кылдыр узуткаар, хөгжүлдениң капиталистиг эвес оруунче кирер угланыышкынны алган.

Ындыг болзажок, феодалдарны эрге-чагыргадан чайлатканы-биле ТАРН-га турган барыын оппортунизм узуткаттынмаан, харын-даа чөөн хажыдыышкыннар болгаш барыын угланыышкыннар-биле ёзулуг демиселдиң эгези болган. Чөөннээр хажыдыышкыннар база барыын угланыышкын чурттуң хөгжүлдезиниң чаа байдалдарындан тыптып кээп турган.

Ынчаарга ол үеде Тывага чурттап турган орус чон-биле, ылаңгыя ол чоннуң удуртулгазы-биле тыва чоннуң аразында харылзаалар кандыг янзылыг боор турганын маңаа ылап-ла сайгарып көөр апаар. Тываның чазаа болгаш намы база тыва чон-биле РСТК-ның аразында шын эвес чүүлдерниң тургустунуп кээп турарын Я. Х. Давтян 1924 чылда эскерип билгеш, чогуур черлерге медээлеп турган. Орус колонистер тыва чонну куду көрүп, кара туразында аажылаашкынны кылып турар апарды, ол кончуг шын эвес деп, ол медээлеп турган. С. Нацов 1928 чылда ССРЭ-ниң Даштыкы херектер комиссариадынга болгаш Коминтернге чоруткан чагаазынга: «РСТК күрүне иштинде тускай күрүне хевирлиг апарды» деп бижээн.

Тывага ажылдап турган чамдык совет ажылдакчыларның дугайында характеристиканы В. А. Богданов бижээш, ону Коминтернче болгаш Молотовче чоруткан. Ында мындыг одуруглар бар: ТАР-ның Саң министерствозунуң чөвүлекчизи Комиссаров — ВКП(б) кежигүнү, политика талазы-биле билиг чок, саң-хөө ажылын эки билбес, арагачы.

Мал ажылы эргелелиниң чөвүлекчизи Шепетов — коммунист, мал эмчизи, сергеп көрбээн арагачы, политика талазы-биле мугулай.

Тыва төп кооптуң чөвүлекчизи Щехин — коммунист, РСФСР-ниң Центросоюзунга ажылдап чораан. Эмин эрттир турамык, тываларга чүнү-даа баш билиндирбес, ынчангаш ол чоннуң мурнунга ат-алдарын оксуган.

Төп кооптуң садыг чериниң эргелекчизи Накоскин коммунист, сураглыг колонист Сафьяновтуң агентизи чораан. 1928 чылда Кыдатче даалымба, шай садып кээр дээш чоруткаш, бүгү акшаның чартык кезиинге костюмнер, херээженнер хеви болгаш пудра дээн ышкаш каас-коя чүүлдер садып алгаш келген. Чөвүлекчи албан-дужаалдан 1928 чылда дүжүрткен.

Тываның даштыкы банкызының директору Коган — коммунист, апрельде ажылындан дүжүрткен. Ажылынга аңгы туружун барымдаалаваан болгаш кыдат фирмаларны совет акша-биле хандырып турганы дээш.

Садыг төлээзи Веселов — коммунист, арагалаары база мораль талазы-биле үүлгедиглери дээш ажылындан дүжүрткен.

Күрүнениң айыыл чок чорук чериниң инструктору Пышкайло — тыва чонга хүндүткелдиг кижи, чөөн чүк чурттарынга ол албан-дужаалга хөй чылдарда ажылдап чораан болгаш политиктиг айтырыгларның уг-шиин черле эки эскерип каар кижи.

Тывада ажылды углап баштаарынга дузалажып ужурлуг кижилерниң ниити байдалы мындыг-дыр. Ажылдакчыларның хөй кезии ындыг хевирлиг болганда ССРЭ-ниң Тывага салдары баксырап, ону барыын үзелдиглер ажыглап турар апарган.

Орус болгаш тыва чоннуң аразында ол үеде харылзааларның кандыг янзылыг апар чытканын Н. В. Дреннинг Даштыкы херектер комиссариадынче чоруткан чагаазында тодаргай илереткен. «Тываның кызыгаарын эртип келгеш, Өөк суурда хонуп тур мен. Салбыр эргелекчизи Волков-биле кежээ чугаалажып тур мен. Тываларның дугайында кончуг-ла багай сөстер чугаалаар кижидир. «Аштап чоруур, чүттүг улус, оларның-биле чүнү канчаар боор» дигилээр.

Эртен оон ыңай чорупкаш, аъттыг чораан бир тыва кижини бараанпап көрдүвүс. «Бодунуң чуртунуң ээзи дуу бар чыдыр» деп, ол меңээ кочулай аарак чугаалады. Ажыл-агый эргелекчизи Марченко дээрзи: «Тывалар дээрге бажында карактыг докпактар-дыр» деп хүннүң копчуттунар кижи болду. Магазинге кирип кээрге, «Чыдыын чаа, тываларны чүге киирип турар чүве боор» дээн чергелиг чугааларны бо-ла дыңнап болур-дур». Бо чергелиг медээлерни ол ооң соонда база дыңнадып турган.

Бо бүгү чүүлдерни өөренип көргеш, орус-тыва харылзааларны экижидери-биле ВКП(б) ТК-ның чанында партколлегия чогуур хемчеглерни ап, Тываже чаа бүрүн эргелиг төлээни Н. В. Поповту чоруткан. Ооң түңнелинде тыва-орус харылзаалар экижип эгелээн.

Ындыг деткимчеге даянып алгаш, ТАРН-ның чаа удуртукчулары партия хүрээлениниң арыглаашкынын эгелээн. Ындыг арыглаашкын база-ла эмин эрттир эрте эртип турган. Ортумак хире чергелиг өг-бүлелерниң безин эргезин казып эгелээн. Чижээ, 1929 чылда Улуг-Хем районга «Аңгы демиселиниң хуралын» эрттирген. Аңаа ТАРН ТК-ның чиңгине секретары С. Токаның деткимчезин алгаш, Доңгурак дээр кижиге баштаткан чөөн үзелдиглер малды соп чип тургаш эвээжедирин база ортумак шыдалдыг кижилерниң мал-маганын хавырар талазы-биле кампанияны сурталдап эгелээн.

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.

(Уланчылыг).

1935 чыл. ТАРН ТК-ның бөлүк ажылдакчылары: херээженнер килдизиниң эргелекчизи Таля Камова, ТК-ның Президиумунуң даргазы Кол (Салчак) Тока, агитация, пропаганда килдизиниң эргелекчизи Сат (Николай) Товарищтай, нам комиссиязының даргазы Ондар (Алексей) Байыр.

Тываның күрархиви. Альбом № 11, чурук № 108.

Күрархивтиң фотографы Очур КЫЗЫЛ-ООЛ хоолгалап тырттырган

Тыва кино: номчукчуларның саналдары

ДУЗА КАДАРЫНГА БЕЛЕН МЕН

Тыва кинолут болур дизиксе, хамыкты мурнай тыва чоннуң шаандакы чаңчылдарын, ёзулалдарын чедингир ажыглаза эки хире. Бурунгу Тываның амыдыралын билир кырганнар хүн келген тудум эвээжеп ор бис. Сөөлгү чылдарда кырган бистерниң билир чүвелеривисти — ырларывысты, аялгаларывысты, аас чогаалын, чаңчылдарывысты даштыкы эртемденнер сонуургап турар, а түс черниң эртемденнери шип-лешимээн болуп турду. Ол бир эндеп чүве. Эрткен чылдан бээр харын ол талазы-биле шору шимчеп турлар. Ол эки-дир, кижи өөрүп орар чүве-дир.

Март эгезинде үнген «Шынга» Чүлдүм Чап чугула айтырыг салып, солун уткалыг материал бижип кагды. Бир чылын Кызылга ыраажылар, тоолчулар чыыжынга чеде бергеш, «хамнааш», шаңнаткан кижи мен. Мактанмас мен. Тыва хамнарның алганырының сөзүглелдерин сагыжымда шыгжап чоруур кижи мен.

Төөгүлүг киноларны үндүрери чугула. Алдан-маадырларга тураскааткан тыва кино белеткеп үндүрер дээни чөптүг эгелээшкин-дир. Аңаа бети дээрге ноян, дүжүмет, чейзен, хүнду, чаңгы дужаалдыг кижилерниң кедер идик-хевин, аажы-чаңын, албан-дужаалын көргүссе көрем, ону билир кырганнар ам дээрезинде дириг бар бис. Мээң харым ам 77.

Бот дугайты дагылгалар көргүскен кино эпизодунга киржип шыдаар мен. Тыва чон шаг-шаандан бээр, сарыг шажын Тыва черге нептерээн турда-ла, черни, суг бажын, овааны дагып чораан. Бети дээрге бүга бажын дагып чораан. Дагылга — шажынга чүдүүрү эвес-тир. Ол дээрге өгбелерниң бойдуска, оран-чуртунга ынак, ону камгалап чорзун дээш арттырып кааны чаагай чаңчылы-дыр. Өгбелерниң эки чаңчылдарын, бурунгу Тываның культуразын сагывайн, уттуп алганывыс уржуундан бойдус байлаанга камналга, хумагалал чок. Чоннуң мал-маганын оорлаар, арагалаар, таакпылаар, ок-бижек тудар ёражок чаңчылдар бар апарган.

Чажыргаш чоорул. Бир кезек үеде тыва чоннуң бурунгу культуразынга хамаарышкан чүве бүрүзүн шажынга чыпшыр нүгүлдээр турду. Тодаргай чижек, 1930 чылдан бээр Шагаа эрттирерин безин шуут хоруп каан турду. Демир хомуска безин ойнаарын феодализмниң артыышкыны деп дорамчылап көөр чоруктар турган. Үзе сөглээрге, тыва чоннуң бурунгу культуразын аныяктарга өөредир, нептередир туржук, мырыңай шуут узуткап чок кылырынга чедип турду. Мен бодаарымга, тыва чоннуң бурунгу оюннарын көргүскен эпизодтардан база ыяап-ла киирзе деп бодаар-дыр мен.

Балган КҮЖҮГЕТ.
Бай-Тайга район.

БОДАЛЫМ, СҮМЕМ

Бо чылдың март 1-де үнген «Шындан» Чүлдүм Чаптың тыва кино дугайында чүүлүн номчааш, бодумнуң саналым, сүмем кадыксадым.

Чоннуң дидим оолдары алдан-дургуннарның үезин кинога тырттырар дээн чүве болганда амгы үеде шуут уттундурган деп болур ырак-узак орук чоруур дээн кижилерни орукче үдээриниң чаңчылдарын көргүзери чугула. Чорук кижизи аъл едээнден аъттангаш үнүп чоруптарга, өгнүң херээжен ээзи ооң соондан ак сүдүн чажып, орук-суур амыр-менди чорууруп йөрээл турар боор чүве. Аът эр кижиниң ырак-чоок, кадыр-берт оруктарга чарылбас хөлгези болганда, оон эргим эжи, даянгыыжы болур болгай. Ынчангаш аъттың дериг-херекселин бүрүнү-биле четче белеткээш, кинога тырттырары күзенчиг. Хола азы мөңгүн базыткыыштарлыг чүген, чулар, чараштыр угулзалап сиилбээн базыткыыштарлыг тыва эзер, дордум төрепчи, эзер дергизинде сыдым, кижен, дужак, көстег аътка эр кижиниң хумагалыын көргүзер. Аъттыг улус чырааладып, саяктадып орда, аялгазынга «Аъдым» деп ырының аялгазын чоп ажыглап болбас деп.

Чорук кижизи арт, сын кырынга келгеш, оваага лаш азы ыяш будуу немей салып, аъдының челиинден, кудуруундан хыл үзе тырткаш, ыяшка баглаар. Ап чораан аъш-чеминиң дээжизин оран-делегейинче өргүп чажар. «Орук-суур эки-ле болзун» деп оран-таңдызынга чалбарыыр.

Ийи кижи чер-черинге ужужуп келгенде, аъдындан дүжүп чолукшуур, чугаалажыр. Улуг назылыглар даңза-таакпызын удур-дедир сунчур. Аныяк, кашпагайлар хүрежир ийикпе азы аъттыг, чадаг чаржыр. Чамдыктары көдүрер-дашка күжүн шенежип маргыжар. Көдүрер-дашты эзер-чүгенниг аътты ажыр кым кааптар эвес деп маргылдаа-даа кылыр.

Кино тырттырарынга хөй кижи киржир болганда ээ кижиниң үш адаанныг оюну — хүрешти, ча адарын, аът чарыштырарын киирери кинога национал утка-шынарны киирер деп бодаар мен.

Шаанда тыва чон шарыны чүък чүдүреринге ажыглаап, чоок оруктарга аът-биле демей мунуп чораан. Ыңгыржактыг шарыга барбаларны деңнеп тургаш, дижилеп чүдүрерин-даа көргүссе кандыг боор. Тевек теп, ыт, буга-шыдыраа ойнап турар, ол ышкаш моожа оюннар дээр чүген, чулар, кижен, дужак дузазы-биле янзы-бүрү баг баглаарын (доңнап, шивей баглап, нарын баглаашкыннардан чеже тырттары), төрепчини аргыыры дээн ышкаш чүүлдерлиг эпизодтардан киирери черле солун болгу дег. Чижээлээрге, сыдым, аргамчы ажыглап тургаш, кандыг-даа нарын арга-биле баглап каарга, чүнүң-даа дузазы чокка чештинип, адырлып чоруй баар кижилер шаанда хөй турган. Ам ындыг аргалар билир кижилер улуг назылыглар аразында бар болуп чадавас. Бо талазы-биле менде каш арга барын көргүзүп болур мен.

Арбын малывысты, байлак чуртувусту, хөнеде, челеде кошкан чаптанчыг чараш анай, хураган, бызааны көргүзүптерге, мал-маганныг, тодуг-догаа чорааныывыс көстүп келбес бе. Баскан быштак, кадырган курут, чодураа холаан хырында чөкпек дээн ышкаш тыва чемнерни кылып турарын, тараа хооруп, соктап турар ажылдарны база көргүзери артык эвес. Арга-арыывыстың кат-чимизин, агым сугларывыстың балык-байлаан, аң-меңни... дооза четче көргүзер болза деп күзел-ле бо. Даг дег караны довук дег ак базар деп чүве бар. Узадып, шөйүп турбайн, кысказы-биле киирглезе черле болур-чогуур боор. Чамдык шаандагы киноларны көөрге, аъттыг кижи бар чорда көөрге, машина оруунда довураан бурулады халдып бар чоруур суг болгай. Самбажыктар үезинде машина деп чүве турган бе, каалама орук турбаан болгай. Ону база өөренип көөрү күзенчиг. А. Дюманың «Үш мушкетёр» деп номун номчуурга тергиин солун. А кинозун көөрге, бүзүренчиг эвес чүүлдер база бар. Кижилерни чүү деп-даа бодавас, анаа-ла хөөреп тургаш, өлүрүп каар. Дириг кижини, ол кандыг-даа болза, амызындан чарары оюнчук бе?

Эрес эрлер — алдан-маадырларның баштарын арт-сыннарга азып турда, кинода көргүзүг, аялга кандыг болурул?

Көрүкчүлерниң сагыш-сеткилин хомудатпазы-биле бүгү-ле чүвеге оваарымчалыг, номчукчуларның санал-оналын эки-ле өөренип көөрүн күзээр, дилээр-дир мен.

Кызыл-оол МОНГУШ.
Сүт-Хөл район.

КЫЙГЫРДЫМ

Тываның алдан-маадырларының дугайында төөгүлүг тыва кино үндүрер деп турары эки-дир. Ол кандыг болур ирги деп тыва кижилер четтикпейн манап турар. Тываның төөгүзүн, культуразын ам-на тода көргүзер боор деп идегеп турар мен. Алдан-маадырлар дугайында тыва чогаалчыларның номнарын улуг сонуургал-биле номчуп чордум. Экер-эрес тыва эрлер феодалдарның болгаш даштыкы эжелекчилерниң каш дакпыр дарлалынга шыдашпайн тура халышкан. Кинонуң эгезинге тыва феодалдарның, кыдат садыгжыларның дарлалын көргүссе эки. Чогаалдардан номчуурга, үндүрүг эрии-шаажы-биле чоннуң ырмазын сып, дарлап чораан-нар. Сеңгин чаңгыының, бужар үүлгедиглерин көргүзер болза таарыжыр. Самбажык биле Дажыма эш-өөрүн эдертип алгаш, чонунуң эрге-ажыы дээш шыдаар-ла шаа-биле демисешкеннер. Дүжүмет-даа болза Дажыма хүндү чонунга болчур, ёзулуг патриот деп бодаар мен. Дажыманы угааныг, чараш кижи кылдыр көргүзер болза эки ышкаш. А Самбажыктың ролюнга турза узун, тутса мөге, чечен-мерген аас-сөстүг, көрүштүг кижи ойнаан болза деп күзээр мен.

Алдан-маадырларны тудуп ап, байысаап, шаажылап турарын кинога ол хевээр көргүзер-ле боор. Кинонуң сценарийин тургуза берген чүве ыйнаан. Бир-ле болур кинону ийи сериялыг кылдыр белеткеп, өңнүг болдурза дыка-ла эки ийик. Херек дээр болза, Бай-Тайга районнуң «Мөңгүлектиң сыры» сыгыт, хөөмей ансамбли кино тырттырарынга киржиринге чажам дивес бис.

Черим, чуртум чонув, ол ышкаш бүгү Тываның чонун тыва кинолуг болурунга идепкейлиг киржип, амдыгааштан эгелээш, идик-хеп, аът-хөл, дериг-херекселинден белеткеп ап турарынче кыйгырдым.

Сергей ИРГИТ.
Бай-Тал суур.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

«Колос», «Енисей» культура бажыңнарынга, Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга

Апрель 6—7-де. Дискотекалар. Эгелээри 19.30 шакта.

«Найырал» кинотеатрының фойезинге

Кызыл хоорайда «Шончалай» уран чурулга школазының уругларның чураан чуруктарының делгелгези. Кинотеатрның ажыл шактарында ажылдаар.

Апрель 7—8-те. «Хербис» даанга автомотоспорт талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 11 шакта. «Востокта» автобустар доктаар черден маршрут таксилер чоруур.

Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга

Апрель 7-де. Школачылар аразында хоорайның бирги чериниң талазы-биле кросс болур. Эгелээри 11.00 шакта.

• • •

Кызылдың автоорук техникумунуң шилчиир чоруур кубогу дээш автомотокросс талазы-биле «Хербисте» автомотокросс трассазынга апрель 7—8 хүннеринде 10 шакта маргылдаа болур.

«Востокта» автобустар доктаар черден маршрут таксилер чоруп турар.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң бот-өөредилге салбырынга өөренирин күзээннерни (абитуриентилерни) 1-ги курска дараазында тускай эртемнерни чедип алыры-биле хүлээп алырын чарлап тур: «География», «Орус дыл болгаш литература», «Педагогика болгаш психология» (школа назыны четпээн), «Педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы», «Тыва дыл болгаш литература».

Кирериниң экзамечнери 1990 чылдың июнь 4-тен 16-га чедир болур. «Географияга» кирерлер география, ССРЭ төөгүзү (аас-биле), орус дыл болгаш литературага (бижимел-биле экзамен дужаар.

«Орус дыл болгаш литературага» кирерлер орус дыл болгаш литературага (аас, бижимел-биле), ССРЭ төөгүзү (аас-биле) экзамен дужаар.

«Педагогика болгаш психологияга» (школа назыны четпээн) кирерлер ССРЭ төөгүзү (аас-биле), тыва дыл болгаш литература (аас, бижимел-биле) экзамен дужаар.

«Педагогика болгаш эге өөредилге методиказынга» кирерлер математика (аас-биле), орус дыл болгаш литература (аас, бижимел-биле), төрээн дыл болгаш литература (аас, бижимел-биле) экзамен дужаар.

«Тыва дыл болгаш литературага» кирерлер тыва дыл (аас-биле), тыва литература (чогаадыг), орус дыл болгаш литература (бижимел-биле) экзамен дужаар.

Тускай мергежилдер аайы-биле өөренирин күзээннер-биле «Педагогика болгаш психология» (школа назыны четпээн), «Педагогика, эге өөредилгениң методиказы», тускай ортумак эртемниглер-биле болгаш тускай ортумак эртемниг бир чылдан эвээш эвес ажылдааннар-биле май 30-де беседалажышкыннарны эрттирер.

Билдириишкиннерни апрель 25-тен май 25-ке чедир хүлээп алыр. Аңаа кожар документилери: ортумак эртемниң дугайында аттестат, үш кижи ат салган, сөөлгү ажылдап турган черинден характеристика, № 086 форма-биле эмчи шинзылгазы, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чурук. паспортту боду көргүзер.

Институттуң адрези: Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу, 36, кабинет 101, телефон 2-20-36.

ДЕТКИВЕС АРГАМ ЧОК

Тыва чоннуң төөгүзүнде эң улуг, чырык болуушкуннарының бирээзиниң дугайында кино үндүрер дээнин кижи деткивес арга чок. Чигзинип турар чаңгыс чүвем дугайын номчукчуларга чугаалап көрейн. Кинонуң сценарийи бижиттине бээр. Культура министри шии бижикчизи болганда, ол барыктыг.

Төөгүлүг, нарын уткалыг кинону Свердловскиниң киностудиязы тырттырар дээн дээрге, сагышка анчыг чүве тыптып кээр-дир. Көрүңер даан, тыва киноларның барык колдуун ол киностудия тырттырган. Утка-шынары кандыг ийик? Экранга тывалар-ла көргүзүпсе, салдынган сорулганың күүсеттингени ол дээн ышкаш кинода болуушкуннар анаа бир итпек-хойтпак. Төөгүвүсте нарын уткалыг болуушкунну экранче үндүрери-биле ол-ла студия-биле кереэ чардынган-дыр. Хөй чарыгдал-даа ындыг-ла ыйнаан. А ооң утка-шынары кандыг болурул? Бөдүүн, амыдыралчы уткалыг кинону оода ортумак деңнелге үндүрүп шыдавайн, таңды бажынче шурай бергеш, биске чүнү көргүзер ирги? Ийе, кино тырттырарда кол кижи режиссёр. А студияның шыдал-быразы, арга-дуржулгазы база салдарлыг. Бо таварылгада «Шынның» аныяк бижикчизи «Алдан-дургун» деп роман бижиир дээш карандаш сегирип алганы-биле дөмей-дир. Эрткен бир солунда бижикчи: «...бо кино даштыкыже үнер...» — деп чугаалай берген. Өлүрттээн аңның эъдин, кежин үлешпес дээр ийикпе. Оода бистиң республика чурттакчыларының сагыш-сеткилин хандырыптар ирги бе де. Шапкылашкан аъттыг кижилер, байларның, ядыыларның идик-хеви, аткылажыышкыннар Кара-Дагның хевири-биле эвес, утка-шынар талазы-биле деп сеткип орарым бо. Бир эвес бо кинону «Киргизфильм» студиязы тырттырар дээн болза, бүзүрээр мен, олар «Алдан-дургунну» ылап шыдаарлар. Амыдыралывыс, аас-сөзүвүс, дылывыс дөзү чаңгыс болгай. Ам канчаар, «Курутдан курушкак дээре» дижир ийик бис бе. Киностудияларга өкпелеп турар шаавыс бар эвес.

Бо материалдың төлевирин чуртталга-социал банкызының № 142050 агар санынче киирерин дилеедим.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.
Ак-Довурак хоорай.

Аян-чорук болгаш экскурсияларның Кызылда бюрозу республиканың болгаш хоорайның школачыларын Кызыл хоорайга экскурсиялаары-биле чалап тур.

«Кызыл: эрткен, амгы, келир үелери» — автобустуг, 37 кижи. Экскурсияның өртээ 56 рубль.

«Экологтуг оруктар» — чадаг, 30 кижи. Өртээ 6 рубль.

Кичээнгейде «Светофор» — чадаг, 30 кижи. Өртээ 6 рубль.

Радио бажыңы — чадаг, 15 кижи. Өртээ 2 рубль 90 көпеек.

Телетөп — чадаг, 15 кижи. Өртээ 2 рубль 90 көпеек.

«Келир үениң полиграфиязы» — чадаг, 20 кижи. Өртээ 4 рубль.

Дараанылга фабриказы — чадаг, 30 кижи. Өртээ 4 рубль 50 көпеек.

«Компьютер — ол солун» — чадаг, 18 кижи. Өртээ 24 рубль. Школачыларга компьютерлер-биле ойнаар эргени бээр.

Айтырыглар тургузар адрези: Кызыл хоорай, Кочетов, 1. «Мөңгүлек» аалчылар бажыңы, 2-ги каъды, телефон 3-12-81.

ЧҮНҮ ПАРЛААНЫЛ?

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң органы — «Улуг-Хем» чечен чогаал альманазының чээрби алдыгы чаа дугаары чырыкче үнген, ооң тиражы ийи муң кезек болган.

Орус дылда үнген чаа альманахта хоочун-даа, аныяк-даа орус, тыва, хакас, бурят болгаш оон-даа өске националдыг авторлар аңгы-аңгы жанрларга чогаалдарын парлаткылаан, ынчангаш ук үндүрүлге интернационалчы туружун үргүлчүлээни демдегленчиг. Чаа, солун үндүрүлгеде «Проза», «Поэзия», «Сатира болгаш юмор», «Критика, литература шинчилели» болгаш оон-даа өске улуг эгелер бар.

Үстүнде кирген эгелерниң эң-не «дүжүткүрү» база-ла шүлүк чогаалдары-дыр дээрзи номчукчуларга илдең, ында чээрби ажыг янзы-бүрү назынның авторлары боттарының чаа шүлүктерин сөңнээни макталдыг болбас арга чок, ылаңгыя Артык Ховалыг, Михаил Дуюнгар, Эдуард Мижит, Чүргүй-оол Доржу, Федор Потылицын, Зоя Амыр-Донгак, Евгений Антуфьев, Эмма Цаллагова, Людмила Санчай, Александр Шоюн, Чооду Кара-Күске дээн ышкаш аныяк шүлүкчүлерниң үннери өткүтчүп, байлак чурумалдыын эскердим, ындыг үе-биле үннешкен чогаалдар номчукчуларның сеткил-сагыжынга черле дээштиг-дир.

Ол ышкаш Окан-оол Намчылак, Нил Чемезов, Алексей Куулар, Хүгбек Ак болгаш өске-даа прозачылар бичии номчукчуларынга белек кылдыр солун чечен чугааларны парлатканы өөрүнчүг, ында «Баажылыг класс», «Бажын таарткан», «Кымны кезеткенил?», «Мыйгак» дээн ышкаш чечен чугаалар уругларга кижизидилгелиг болур-даа.

Сандю САНДАН.

ТЫВА ДЫЛДЫ ҮНЕЛЕП...

Кеш-шээр аарыгларынга удур диспансерниң коллективи тыва дылды үнелеп, ону сонуургалдыг өөренип тур бис. Эмчивис Лидия Алексеевна Охотникова база профэвилел комитединиң даргазы Зоя Казаковна Бадыргы боттарының идепкейи-биле ону канчаар өөрензе таарымчалыгыл дээрзин саналдап-даа турганнар. Эмнелге амыдыралынга үргүлчү таваржып кээр эң ажыглаттынгыр сөстерни билири чугула-дыр дээрзин эмчилер-даа, сестралар болгаш санитаркалар-даа чүүлдүгзүнген.

Тываның ырак-чоок районнарын эргип, профилактиктиг үнүүшкүн кылып чорааш, малчыннар, саанчылар, кадарчылар болгаш кымнарны шинчивес, эмневес дээрил! Чамдыкта лекция-даа номчугулаар бис. Дылды билири, оода-ла эң нептереңгей сөстерни билири ынчан улам негеттинер. Ынчангаш тыва дыл кичээлин неделяда бир шак дургузунда эрттирип тур бис. Дуржулга база методика талазы-биле шыырак башкы Мария Донгаковна Самбуу бистиң эмнелге коллективиниң онзагай байдалын анализтеп көргеш, бир дугаар кичээлден эгелеп дылды кайы хире билиривисти олурганнар-биле чугаалажып тургаш билип апкан...

Бөлгүм киржикчилериниң сонуургалдыг өөренип турарын демдеглевес арга чок. Чижээлээрге, кол эмчивис Л. А. Охотникова, амбулатория эргелекчизи Л. В. Коноваленко, улуг сестра П. Ф. Василовская болгаш оон-даа өскелер аарыг кижилер-биле хостуг чугаалажып турар апарган.

Эмчи кижи болганымда ажылым аайы-биле районнар школаларынга-даа, студентилерге-даа — каяа-даа лекция, беседа кыла бээр мен. Ону тыва дылга номчуур апаар. Медицина терминнериниң дорт-ла тыва дылга очулгалары чамдыкта болдунмайн баар. Ынчан ол сөстү утка сүрүп тайылбырлаары негеттинер. Ынчалза-даа лектор эмчилер-даа, дыңнакчы чон-даа ол талазы-биле хомудаан сеткилин-даа солунга-даа биживес боор чүве-дир. Орус дылды билири ол хире эки турганы ол бе? Радио дамчыдылгазынга эмчи кижи беседа кыла бээр. Тыва дылче очулгазы дыка чевең боор. Очулга кылган кижи специалист эвес деп чүве илдең. Медицина терминнеринге орус, тыва словарь болза деп дыка-ла күзээр мен. Чүгле күзээр эвес, ону чөпшээрээр кылыр апарза, билиимни, күжүмнү үндүрүп дузалажырынга белен мен.

Нина ОНДАР.
Эмчи.
Кызыл хоорай.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

Чонну ажыл-биле хандырар, билиин бедидер болгаш профессиязын тодаргайлаарынга дузалаар республика төвү Свердловскиниң шепкен аймаан бүдүрер комбинадынга организастыг чылда ёзугаар барып ажылдаарынче 18-30 хар назылыг бот херээжен хамаатыларны чалап турар. Пөс-таавы аймаан кылыр ажылчыннарның, мастер, электромонтер дузалакчызының айда ортумаа-биле ажыл төлевири 240-260 рубль, керээ ёзугаар 200 рубль хемчээлдиг акша дузаламчызын бээр, чаңгыс бот кижилерге ниити чуртталга шөлүн тыпсыр.

Төптүң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 34, кабинет 2, телефон 3-27-88.

Оперетталарже чалалга

Барык-ла он хонук дургузунда республиканың хөгжүм-шии театрынга Сибирьниң национал театрлар фестивалы уламчылап келгеш, хакас, тыва, якут, даг-алтай улустарның аразында интернационалчы найыралды, уран чүүл талазы-биле харылзааны улам быжыглааш, аалчылар тарап чанган.

Оларның соон дарый апрель 6-дан 17-ге чедир Красноярскиниң күрүнениң оперетта театрының артистери республиканың ажыл-ишчилеринге ырлап тургаш, күүседир шии-опереттаны бараалгадырлар. Моон мурнунда чылдарда тыва көрүкчүлер «Чечен биле Белекмаа» база «Хүннүң ыраажылары» деп опера болгаш опереттаны көргенинден уран чүүлдүң бо жанры-биле таныш болгай.

Баштайгы көргүзүүн красноярскижилер И. Кальманның «Баядера» деп үш көргүзүглүг опереттазы-биле эгелээр. Ооң соонда И. Штраустуң «Цыган барон», И. Кальманның «Сильва», Ф. Зуппениң «Кайгамчык Галатея», Л. Филатовтуң «Эрес-кайгал адыгжы Федот дугайында», Ю. Таларчиктиң «Польша чаңчыл-биле чарлыышкын» деп опереттаарны кызылчыларга таныштырар. Апрель 17-де красноярскижилерниң каттышкан концерти-биле оперетта көргүзүглери доостур.

Бистиң хүндүлүг аалчы артистеривис бичии чаштарны, өөреникчилерни оюп эртпээн. В. Маймескулдуң «Буратинонуң чаа ужуралдары», А. Араратянның «Фант, гав! гав!», Р. Левитанның «Кызыл бөртчүгеш» деп хөгжүмнүг тоолдарын бараалгадыр.

— Дөрт чыл бурунгаар Тывага аалдап чордувус. «Байырлыг, өннүктер, база катап аалдап кээр силер» деп кызылчылар ынчан бисти үдээн. Ынчангаш база катап аалдап келгенивис бо. Ынчангаш бистиң ыры-хөгжүмнүг опереттаарывысты артистерниң канчаар күүседирин [illegible] үнелеп көрүксевес боор. Ынчангаш кызылчыларны чалап тур бис — деп, ол театрның кол администратору Владимир Трофимович Липецкий редакцияга келгеш, чугаалаан чүве.

Сарыг-оол КУУЛАР.

СОЛУН ЭРТКЕН

СПОРТ

Часкы дыштанылга хүннеринде улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының шыдыраага чаңчыл болган маргылдаазы эрткен. Аңаа 13 районнардан болгаш хоорайның өөредилге черлеринден командалар киришкен. Маргылдаа солун болгаш чидиг демиселге эрткенин демдеглевес арга чок. Чүге дээрге дыка хөй кижи бирги черже үнүп, солчуп турган. Эр улус 9, а херээжен шыдыраачылар 7 салыг кылган.

Команда талазы-биле бирги черни Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының демниг командазы алган. Алза чогуур 25 сандан 18.5 сан алган. Команданың кежигүннери В. Малецкий, В. Ивакин, Е. Тунева оларның эки ойнааның демдеглээр апаар. Ийиги черге башкы институдунуң (Д. Ондар, Э. Манчын, А. Монгуш) командазы тиилептиг болган. Өвүр районнуң командазы (М. Монгуш, В. Тулуш, К. Монгуш) шаңналдыг үшкү черге барган.

Хууда бирги черни 7.5 санныг болуп, В. Малецкий алган. Каа-Хемниң шыдыраачызы [illegible] 7 санныг болган. Хууда ийиги болгаш команда аайы-биле үшкү черни Бухгольцтуң коэффициентизи-биле санаар ужурга таварышкан. Ойнакчының удурланыкчыларының ойнап алган саннарын санааш кадарга, ынчан хөй эвээжи билдине бээр. Ынчангаш С. Идам, В. Ивакинден 2 сан ажыг болган. А херээжен шыдыраачылар А. Сат (Чадаана), В. Сарыглар (Кызыл-Мажалык) база ындыг санаашкыннарга таварышкан.

Беш команда 13.5 санныг болган. Ону коэффициент ёзугаар санаарга, Өвүрнүң командазының саны хөй болганы-биле үшкү черни алган.

Каа-Хем база Сүт-Хөл районнарының херээжен ойнакчылары келбээн. Ындыг чорук чурумга таарышпас болгаш командага шаңналдыг черже үнеринге чартык суг сан четпейн баарга, дыка-ла хомуданчыг болгулаар. Черле ынчаш херээжен ойнакчыларның чамдыктарының оюнунче кичээнгей салып, шынарлыг ойнаарынга өөредип, дузалажыры күзен- [illegible] улаштыр ойнап олуруп бээрге, дыка-ла чованчыг чорду. Бо чижектен алгаш көөрге, удурланыкчызын хүндүлеп көрбес деп чүве ол-дур ийин.

Херээжен шыдыраачылардан бирги черни Кызылдың № 2 школазының башкызы Т. Вершинина 5.5 санныг болуп, бирги черни алган.

Шаңналдыг чер алган кижилерге чемпион кожааларны, кубокту болгаш дипломнарны тывыскан. Өртектиг белектерни алгылаан.

Маргылдааны шыдыраа федерациязының даргазы, республиканың каш дакпыр чемпиону Леонид Мохов билдилиг удуртуп, шынарлыг чоруткан. Маргылдаа үезинде четпес чүүлдер база турган. Клуб бичии болганының чылдагааныңдан хүнде дөрт салыг кылыр ужурга таварышкан.

Бии-Хем районнуң командазы киришпээн. Районо болгаш профэвилел райкому команда тургузуп шыдавас бис дээр. Ол районнуң суурларындан келген башкылар анаа бүзүревес боор чорду. Маргылдаага киришпес чаңчылдан уштунар өйү келбээн бе?

Владимир БАЗЫР.
Маргылдааның секретары.

телевидение

АПРЕЛЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Алдын шайба» клубтуң шаңналы дээш. 9.30 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 10.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 11.30 «Чуртта, Чер!». Экология программазы. 12.30—13.00 «Үе». 15.45 Уругларга фильм. «Дошта бора-хөкпеш». 16.45 Алдын сайгылгаан. 17.15 «Чүс-чүс чылдарның ханызындан». Кыргыстарның көшкүн чаңчылдарының дугайында. 17.50 ССРЭ-ниң улустуң артизи Е. Н. Гоголева орус болгаш совет авторларның шүлүктерин, чогаалдарын номчуур. 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 А. Оннегер. Концерт. 19.40 В. И. Лениннин төрүттүнгенинден бээр 120 чыл болганынга. Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. «В. И. Лениннин портредингe штрихтер». 1-ги фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 21.35 Чугула [illegible] 21.45 «Кортуун-кун». 23.15 «Ол болган...». 23.35—23.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Сээң-биле найыралдажыксап тур мен. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Биосфера. 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 12.10 Барбара Гужиньская ойнаар (скрипка). (Польша ТВ-зи). 12.50 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. 13.40 «Бис-биле кады, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 14.40—15.50 «Баштайгы өөрүшкүлер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.10 Медээлер. 19.15 Медээлер. 19.20 «Овур-хевир» деп видеоканал. Сибирьниң национал театрларының фестивалы. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.15 «Адааргаваңар». «Тудугжу» кооператив болгаш оон даргазы В. И. Туманов дугайында телефильм. 21.50 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 21.55 «Бүтүде, экии». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. (Грузия). 00.15—00.50 «Катап тургустунуушкун».

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.00 «Сактыышкын». Сергей биле Николай Радченколар. 19.20 «Монополия». Бичии бүдүрүлгелерниң хөгжүп сайзыраарының дугайында. 19.50 Ф. Шопен — Концерт. 20.00 Бүгүдеге спорт. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

АПРЕЛЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Ынак Раджам» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50, **көрүлде залынга: «Ондактыг хөделиишкин»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Коргудуушкуннар» 9.00, «Хоютку» (2 сериялыг) 10.20, 13.00, «Меге даңгырак» (2 сериялыг) 15.40, 20.10, «Бачыттыг доллар» 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сервант делгерезин!» 14.20, «Ак сөөк» 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Угаан-бодал дугайы» (2 сериялыг) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Бедик хан» 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

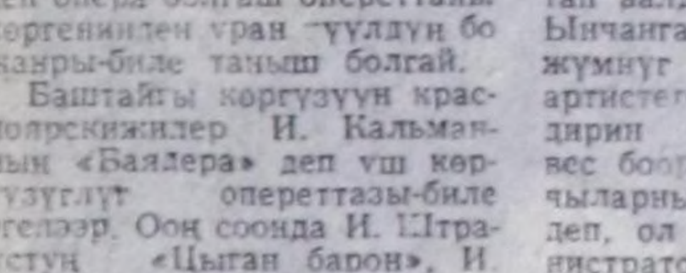

Редактор
З. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киндистер: ◆ партийнын амыдыралы — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киндизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга аммзы.
Тиражы 28000 экз.

Индекс 51741

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 398.
ТС — 00593